

Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvilere Karşı Buhârî'nin Metodu

Mustafa TAŞ*

Özet

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahih*'indeki ricâli, zabt ve itkân bakımından aynı derecede değildir. Onların arasında sika ve hâfız râviler olduğu gibi bu vasıfları taşımayanlar da bulunmaktadır. Bu bağlamda bir kısım münekkitler Buhârî'nin bazı râvilerini çeşitli nedenlerle tenkit etmiştir. Bu çalışmada herhangi bir nedenle tenkit edilen, zayıf kabul edilen râvilere karşı Buhârî'nin metodu incelenerek bazı ricâl değerlendirmelerine yer verilmiş, böylece Buhârî'nin münekkitlik vasfı ve cerh-ta'dil metodu hakkında bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, *et-Târîhu'l-kebir*, râvi, hadis, tenkit.

Bukhârî's Method about the Narrators Criticized for Various Reasons

Abstract

Bukhârî's rijâl (transmitters) in *al-Jâmi' al-Sahih* is not at the same level in terms of accuracy and perfection. Among the transmitters mentioned in the book, there are hâfız and reliable ones and also those without these qualifications. So, some hadîth critics criticized several of these transmitters of Bukhârî for various reasons. In this study, Bukhârî's method about the transmitters criticized and deemed as weak was examined, and some of his assessments about transmitters were discussed. In so doing, an overall evaluation was made on Bukhârî as a hadîth critic and his jarh-ta'dil method.

Key words: Bukhârî, *al-Jâmi' al-Sahih*, *al-Târîkh al-Kabir*, râwî, hadîth, criticism.

* Ar. Gör. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Bilim Dalı, m_tas23@hotmail.com.

Giriş:

Cerh-ta'dil âlimlerine göre râviyi cerh etmeye sebep olan etkenler farklılık arz etmektedir. Bunda münekkitlerin tenkitte şiddetli, ılımlı ve gevşek davranması etkili olmuştur denilebilir. Bir kısmına göre cerh sebebi olan herhangi bir husus, bir başkasına göre cerh sebebi sayılmayabilir. Bundan dolayı cerh-ta'dil âlimlerinin üzerinde birleşmedikleri sebep veya sebeplerden dolayı yapılan tenkitler geçerli sayılmamıştır.

Buhârî *el-Câmi'u's-sahih*'inde bazı hocalarından rivayet etmiş, onlardan hadis almıştır. Bazı cerh-ta'dil âlimleri Buhârî'nin hocalarından bir kısmını bid'at ehli olmakla tenkit etmişlerdir.¹ Bu münekkitlerden bazıları Buhârî'nin çağdaşyken bazıları ise Buhârî'den sonraki dönemde yaşamışlardır.² Buhârî'nin seksen beş râvisinin tenkit edildiği zikredilmiştir. Buhârî'nin râvileri bid'at ehlinde olma, sikaların rivayetine muhalefet etme, hata etme/yanılma, onların cerh-ta'dil durumunun bilinmemesi ve müdellis ya da mürsil olduğu iddiası ile senedde inkitaya sebep olma şeklinde başlıca beş hususla tenkit edilmiştir.³ İstatiksel olarak yirmi kişi adâlet, kırk üç kişi zabt, dört kişi tahammül'l-hadis ve on dört kişi ise sahih bir sebep olmadan tenkit edilmiştir.⁴

İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*'nin mukaddimesinde Buhârî'nin tenkide uğramış

- 1 Konuyla ilgili olarak bk. Halil İbrahim Turhan-Mustafa Taş, "Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râvileri İle İlgili Metodu", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2016), s. 69-116.
- 2 *el-Câmi'u's-sahih*'i tenkit edenler için bk. Mehmet Saîd Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara: Kitâbiyât, 2007, s. 15-44; Salahattin Polat, "Buhârî'nin Sahih'ine Yapılan Tenkitler", *Uluslararası Sempozyum*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 85-87; Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 117-125; Mehmet Eren, *Buhârî'nin Sahih'i ve Hocaları*, Konya: Nükte Kitap, 2003, s. 64-76; Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler* (yüksek lisans tezi, 1995), DEÜSBE., s. 70 vd.; Jonathan A. C. Brown, "İlk Muteber Hadis Mecmualarının Tenkidi: ed-Dârekutnî'nin *Sahihayn'a* Yönelik Düzeltileri", çev. Salih Özer, *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitabiyât, 2007, s. 143-182; Mehmet Bilen, "İbn Hacer'in Dârekutnî'nin Buhârî'ye Yönelik Tenkitleriyle İlgili Değerlendirmeleri", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitabiyât, 2007, s. 245-288; Selman Başaran, "İbn Hazm'in *Sahihân* Eleştirisi", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitabiyât, 2007, s. 183-203; Salih Özer, "İbn Teymiye'nin *Sahihayn'a* Yönelik Tedkikleri", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitabiyât, 2007, s. 205-244. Bu tenkitlerin değerlendirilmesiyle ilgili olarak bk. M. Yaşar Kandemir, "*Sahihayn'a* Yöneltilen Tenkitlerin Değeri", *Sünnetin Dindeki Yeri*, Ensar Neşriyat, 1995, s. 335-376.
- 3 Salahattin Polat, "Buhârî'nin *Sahih'ine* Yapılan Tenkitler", *Uluslararası Sempozyum*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1996, s. 89; Eren, *Buhârî'nin Sahih'i ve Hocaları*, s. 60.
- 4 Bu konuda bk. Ahmed el-Yezîdî, "Nazratun fimâ kile 'an ba'di ricâli *Sahihi'l-Buhârî*", s. 223-245; Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, (yüksek lisans tezi, 1995), DEÜSBE.

olan râvilerine ayırdığı dokuzuncu bölümünde söze, “İnsaf sahibi herkesin şunu bilmesi gerekir ki, Buhârî'nin herhangi bir râvinin hadisini rivayet etmiş olması, o râvinin onun nazarında âdil, zabtı sahih ve gafletten uzak olduğunu göstermektedir.” ifadeleriyle başlamaktadır. Yine İbn Hacer cumhurun Buhârî'nin râvilerini ta'dil ettiklerini de söylemektedir. Ayrıca İbn Hacer bu söylediklerinin Buhârî'nin kitabının aslını oluşturan hadislerin râvileri için söz konusu olduğunu belirtmekte, hadisleri mütâbî, şâhid veya mu'allak olarak rivayet edilenlerin ise sıdk sıfatını almakla beraber, derecelerinin zabt ve benzeri yönlerden farklı olduğunu ifade etmektedir.⁵

Buhârî'nin râvilerine yönelik bu tenkitlerin hiçbirinin İslam âlimlerinin tümü tarafından geçerli sayılmış tenkitler olmadığı da ifade edilmiştir. Ayrıca cerh-ta'dil kaynaklarında Buhârî'nin hocaları arasında genel olarak ne siyasî ne de itikadî bid'atinin taassup derecesinde taraftarlığını ve propagandasını yaptığı gerekçesiyle tenkit edilmiş kimsenin olmadığı belirtilmiştir. Buhârî'nin asıl amacı sahih hadisleri güvenilir râviler yoluyla nakletmektir. Ancak Buhârî'nin bazen sahih hadisleri, içerisinde zayıf râviler bulunan isnatlarla naklettiği görülmektedir. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inde, sahih hadislerin akabinde bu rivayetlere mütâbî olarak naklettiği bazı rivayetleri, içerisinde zayıf râviler bulunan isnatlarla zikretmesi birtakım maksatlara binaen yapılmıştır. Bu, onların zayıf râviler kanalıyla nakletmiş olduğu tüm rivayetlerin delil olarak kullanılabileceği ve hatasız olduğu anlamına da gelmez.⁶

İbnü'l-Mübârek, Vekî, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî gibi pek çok hadis imamı rivayetlerinde hata galip gelmeyen, hataları hakkında ihtilaf edilmiş kişilerin rivayetlerini mütâbaat ve şevâhid amaçlı rivayet etmişlerdir. Bu nedenle Buhârî'nin râvileri iki kısımda değerlendirilmektedir: Birincisi Buhârî'nin şartına göre sika olup asıl olarak rivayet ettiği râvilerdir. İkinci grup ise zayıf olup Buhârî'nin mütâbaat ve şâhid olarak rivayet ettiği râvilerdir. Bu rivayetler asıl rivayetleri destekler.⁷ Yine Buhârî'nin sika râvilerden oluşmuş muttasıl bir rivayete zayıf bir râvinin mu'allak rivayetini mütâbî olarak naklettiği

5 İbn Hacer, *Hedÿu's-sârî*, s. 548. Ayrıca bk. Zehebi, *Mûkizâ*, s. 79; Kâsımî, *Hayatu'l-Buhârî*, s. 36; Târik Muhammed Em'eyutik-Mahmud İdris el-Avamî, *Nemâzicu min merviyâti men haffe zabtuhum fî Sahîhi'l-Buhârî dirâseten tatbikiyyeten*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2010/1433, s. 96; Kâfi, *Menhec*, s. 143.

6 Mücteba Uğur, *İmâm Buhârî*, Ankara: TDV. Yayınları, 2005, s. 33, 35; Hamza b. Muhammed el-Melibârî, *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, çev. Muhittin Düzenli-Ayhan Ak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, s. 140-141.

7 Bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfî, *en-Nüket 'âlâ mukaddîmeti İbnü's-Salâh*, tah. Zeynel'abidin b. Muhammed Belâ Ferîc, Riyad: Mektebetu advâu's-selef, 1998/1419, I, 253; İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 288; Hassûn, *Menhec*, s. 170; Hâşim, Mahmûd Ömer, “el-İmâmu'l-Buhârî ve eseruhu fî's-sünne”, y.y., ts., s. 206.

belirtilmiştir.⁸

Buhârî'nin meşhur bazı hocalarıyla ilgili olarak yapılan araştırmalarda Buhârî'nin hocalarının genel olarak sika oldukları⁹ ifade edilmiştir. Yani Buhârî'nin hadis yazdığı hocasını titizlikle seçtiği, hadis aldığı kimsenin hadis ilminde ehil olmasına dikkat ettiği, kendisinden nakledilen ifadelerden de anlaşılmalıdır. Hadis ilminde son derece titiz ve dikkatli, ele aldığı işi sonuna kadar başarıyla götüren, tuttuğunu koparan dirayetli bir şahsiyete sahip olduğundan “kebşun nattâh” (inatçı keçi) olarak anılan Buhârî¹⁰ dirayetini önce hocalarını seçerken göstermiştir denilebilir.¹¹

Buhârî'nin cerh-ta'dil metodunu tespit etmeye çalıştığımız doktora tezimizde adalet ve zabt açısından tenkit edilen bazı râvilerle yer vermiş ve onun bu râvileri nasıl değerlendirdiğini, bunlardan rivayet edip etmediğini araştırmıştık.¹² Çalışmamız sırasında Ehl-i rey olmak ya da teferrüd, tedlis, irsal ile cerh-ta'dil ilminde münekkıt ve tenkit hususu ile ilgili olarak râvi veya mervi hakkında da birtakım tenkitlerin olduğu müşahede edilmiştir. Bu nedenle ayrı bir çalışmanın yapılmasına karar verilmiştir. Bu tenkitlere yönelik değerlendirmeler Buhârî'nin ricâl tenkit metodunu daha fazla ortaya çıkaracak ve onun *el-Câmi'u's-sahih* adlı eserinin değerlendirilmesine katkı sunacaktır. Aşağıda bu tenkitlerden bazılarını yer verilmiş ve Buhârî'nin bu râviler hakkındaki değerlendirmeleri ile bunlardan *el-Câmi'u's-sahih*'te rivayet edip etmediği araştırılmıştır.

a. Teferrüd Etmek ve Münker Rivayet Nakletmek Gibi Sebeplerle Tenkit Edilen Bazı Râviler

Teferrüd, bir hadisi rivayette tek kalmak, bir hadisi tek başına rivayet etmektir. Bir başka tanıma göre, bir hadisi garib veya ferd olarak rivayet etmektir.¹³ Herhangi

8 Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, İstanbul: Akdem Yayınları, 2011, s. 93-95.

9 Buhârî'nin ilk dört tabakadan olan şeyhlerinin cerh ve ta'dil ilmi yönünden durumları incelendiğinde hepsi de sikadır denilmiştir. Bk. Mücteba Uğur, “Cerh ve Ta'dil Yönünden Buhârî Râvileri”, *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, 18-20 Haziran 1987, Kayseri 1996, s. 77; a.mlf., *İmâm Buhârî*, s. 35; Hüseyinî, *el-İmâmü'l-Buhârî*, s. 33.

10 İbn Adî, *Esâmî*, s. 54; Hatîb, *Târîh*, II, s. 338, 341; Abdülganî, *el-İmâmü'l-Buhârî*, s. 158.

11 Mücteba Uğur, “Cerh ve Ta'dil Yönünden Buhârî Râvileri”, s. 76; a.mlf., *İmâm Buhârî*, s. 36; Hâyik, *el-İmâmü'l-Buhârî*, s. 111; Yusuf el-Kettânî, “Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fi ilmi'l-hadis”, y.y., ts., s. 124.

12 Bk. Mustafa Taş, *Buhârî'nin Cerh-Ta'dil Metodu* (doktora tezi, 2016), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi SBE..

13 Abdurrahman b. Süleyman eş-Şayi', *el-Ehâdisulleti kâle fîha'l-İmâmi'l-Buhârî "lâ yutâbe'u aleyh" fi't-Târîhi'l-kebir* (yüksek lisans tezi, 1422), Mekke-i Mükerrreme: Câmî'atu Ümmi'l-Kura, s. 51; Abdullah Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2009, s. 315; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV., 1992, s. 399.

bir rivayette râvi tek kalırsa konu farklı açılardan değerlendirilir. Eğer bir râvi tek kaldığı hadiste hıfz yönünden kendisinden daha üstün ve zabt cihetiyle kendisine göre daha sağlam bir râviye muhalefet etmişse bu durumda tek olarak rivayet ettiği şâz hadis reddedilir. Eğer râvi başkasının rivayet ettiği hadise muhalif değilse bu durumda o kişinin rivayet edip başkasının nakletmediği bir hadis söz konusudur. Belirtilen şartlarda tek kalan râvinin durumuna bakılır. Eğer râvi âdil, güvenilir, hıfzı ve zabtı sağlam bir râvi ise bu durumda râvinin tek kaldığı hadis kabul edilir. Tek kalmak hadisin reddedilme gerekçesi olarak düşünülemez. Fakat râvi hıfzıyla güvenilir ve sağlam değilse, onun tek kalışı rivayette eksiklik ortaya çıkarır ve hadisin sahih olarak nitelendirilmesini engeller. Sonra o hadis, duruma göre farklı mertebeler arasında değerlendirilir. Şayet tek kalan râvi, hâfız, zâbıt ve makbul derecesinden uzak değilse bu durumdaki râvinin tek kalışı ma'kûl olarak değerlendirilir. Onun rivayet ettiği hadis zayıf olarak değerlendirilmez. Eğer râvi belirtilen durumda değilse onun tek kaldığı hadis reddedilir ve o hadis şâz ve münker olarak kabul edilir.¹⁴ Şâz rivayetinin râvisi güvenilir olsa da daha güvenilir râviye aykırı rivayette bulunduğu için hadis, râvinin zabtındaki eksiklik sebebiyle zayıf olarak kabul edilir ve reddedilir.¹⁵ Şâz ile münker, muhalefet (güvenilir râviye aykırılık) şartında birleşmekte; ancak şâzzın güvenilir râvinin rivayeti, münkerin ise zayıf râvinin rivayeti olması noktasında ikisi ayrılmaktadırlar.¹⁶

el-Câmi'u's-sahîh hakkında yapılan eleştirilerden biri, az da olsa onda garib ve münker rivayetlerin olduğudur.¹⁷ Buhârî'nin, bu hususta tenkit edilen Bedel b. el-Muhabber el-Basrî'nin (ö. 215/830) Şu'be'den olan rivayeti hariç ondan hadis tahrir etmediği ifade edilmiştir.¹⁸ Buhârî'nin mezkûr râviden beş hadis

14 Bk. İbnü's-Salâh Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetu İbnü's-Salâh*, thk. Nûreddin İtr, Dimeşk: Dâru'l-fıkr, 2012/1433, s. 79; Hamza b. Muhammed el-Melibârî, *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, s. 58.

15 Nureddin İtr, *Menhecu'n-nakd fi ulûmi'l-hadis*, Dimeşk: Dâru'l-fıkr, 1997, s. 428.

16 Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-nazar fi tavidhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-vataniyye, 2001/1422, s. 87.

17 Ebû Bekr Kâfi, *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi tashihi'l-ehâdisi ve ta'lîliha min hilâli'l-Câmi'i's-sahîh* (yüksek lisans tezi, 2000/1421), Beyrut: Dâru İbn Hazm, s. 229.

18 Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrece anhu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Ahmed Libzar, y.y., ts., I, 428-429; Ebü'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1994/1415, IV, 30; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşki, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmuri, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1990/1410, XV, 81-82; a.mlf., *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad, Şeyh Âdil Ahmed Abdulmecid, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1995/1416, II, 8; İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 559; a.mlf., *Tehzîbu't-tehzîb*, thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, ts., I, 371.

rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁹ Bu rivayetlerin de mütâbaatının bulunduğu ve *Sünen* musanniflerinin de kendisinden rivayet ettikleri belirtilmiştir.²⁰ Buhârî'nin Rebî' b. Yahya Ebû'l-Fadl el-Basrî'den (ö. 224/838) ise üç hadis rivayet ettiği ve *el-Câmi'u's-sahih*'ine sadece onun Zâide'den yaptığı bazı rivayetleri aldığı tespit edilmiştir.²¹ Buhârî'nin Amr b. Muhammed b. Bükeyr'den (ö. 232/846) altı yerde rivayet ettiği, bunlardan birinin mütâbaat olduğu²² ve bu hadisler içinde münker bir rivayetin olmadığı tespit edilmiştir. Yine Buhârî, onun Amr'ın İbn Uyeyne'den naklettiği bir rivayeti de tahrir etmemiştir.²³

Bu verilere göre Buhârî, bu hususta tenkit edilen bazı râvilerden az rivayet etmiştir. Bu rivayetler de genel olarak ta'lik ya da mütâbaat olarak nakledilmiştir. Yine bu rivayetlerin tenkit edilen hususlardan uzak olduğu yani Buhârî'nin söz konusu râvilerin hadislerini seçerek aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı muhaddisler de söz konusu râvilerden bu rivayetleri tahrir etmekle Buhârî'ye muvafakat etmişlerdir. Buhârî'nin bu râvilerden rivayet etmede söz konusu râvinin meşhur sika bir hocadan hadis işitmesi şeklinde özel bir tercihinin olduğu da görülmektedir.

Buhârî'nin hadislerde teferrüd eden râvilere ve rivayetleri hakkında bazı şartları aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir: Böyle bir râvi sika-hâfız olmalıdır. Teferrüd mütekaddim tabakada olmalı ancak bu rivayet daha sonra meşhur olmalıdır. Bu rivayet Hz. Peygamber'den gelen sabit, meşhur hadislerle aykırı olmamalıdır. Bu türden rivayetlerin Kur'an'dan ve merfû hadislerden şahidleri olmalıdır. İlim ehline göre hadisin içerdiği rivayet terk edilecek türden olmamalıdır.²⁴

b. Geçerli Bir Delil Olmadan Tenkit Edilen veya Sözüne İtibar Edilmeyen Kişilerin Tenkit Ettikleri Bazı Râviler

Hem Allah hem de kul hakkı ile ilgili olması nedeniyle sorumluluğu ağır bir faaliyet olan râvi tenkidinde bulunan münekkitlerin ilim, takva, verâ, sıdk,

19 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsne'di's-sahihi'l-muhtasar min umûri Resûlillâhi sallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Şu'ayb Arnaût vd., Beyrut: er-Risâletu'l-âlemiyye, 1432/2011, "Ezân" 121; "Büyü" 22; "Farzu'l-humus", 6; "Ehâdisu'l-Enbiyâ", 19; "Fiten", 18.

20 İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 559; Müyesser Receb Muhammed ed-Dâ'ûr, *Şuyûhu'l-Buhârî el-mütekellem fihim fi'l-Câmi'i's-sahih dirâseten nakdiyyeten tahliliyyeten* (doktora tezi, 2010), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, s. 148-150.

21 Buhârî, "Küsûf", 11; "Ehâdisu'l-enbiyâ", 19; "Fedâilu'l-Kur'an", 26.

22 Buhârî, "Büyü", 27; "Ehâdisu'l-enbiyâ", 27; "Megâzi", 45; "Fedâilu'l-Kur'an", 1; "Rikâk", 53.

23 Zehebî, *Mizân*, V, 344; Eren, *Buhârî'nin Sahih'i ve Hocaları*, s. 152. Rivayetleri ve mütâbaatı için bk. Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 154-156.

24 Bk. Kâfi, *Menhec*, s. 249-250. krş. Abdülhay el-Leknevi, *Temel Hadis Meseleleri*, çev. Harun Reşit Demirel, Konya: Hüner Yaymevi, 2014, s. 68.

iyi niyet ve tarafsızlık gibi özelliklere sahip olmaları gerekir.²⁵ Kaynaklarda münekkittir aranan şartlar bu şekilde tespit edilmekle birlikte kimi münekkittir kişilerle kişisel düşmanlıklar ya da çeşitli nedenlerle bazı râvileri tenkit etmişlerdir. Bu nedenle öncelikli olanın hased, itikadî görüş ayrılıkları gibi sebepler dolayısıyla akranların bazı cerhlerinin kabul olunmaması gerektiğidir.²⁶ Buhârî de bu sebepler dolayısıyla akranların birbirleri hakkındaki bazı cerhlerini kabul etmemiş, bu şekilde tenkit edilen bir kısım râvilerden *el-Câmi'u's-sahih*'te rivayet etmiştir.

Aşağıda bu şekilde tenkit edilen bazı râviler hakkındaki değerlendirmeler ile Buhârî'nin bu râvilere karşı tavrı incelenmiştir:

1. Ahmed b. Sâlih el-Mısrî (ö. 248/862): Sika hâfız olarak değerlendirilmiştir. Hadis ve fıkıh ilminde ihtisas sahibi âlimler arasında sayılmaktadır. O özellikle Hicazlı muhaddislerin rivayetlerini iyi bilmektedir. Cerh-ta'dil imamlarından Nesâî özel bir sebepten dolayı onu tenkit etmiştir.²⁷ Şöyle ki Nesâî, Mısır'a geldiğinde Ahmed b. Sâlih'in sevmediği bir grup kişi ile gelerek ondan hadis almak istemiş, ama Ahmed onlara hadis rivayet etmemiştir. Bunun üzerine Nesâî onun hata ettiği hadisleri toplayarak kendisini küçük düşürmek istemiş, ancak o sika bir imam olduğu için bundan herhangi bir zarar görmemiştir. Yine onun kibirli olduğu, derste Nesâî'ye kırıcı davrandığı aralarının da bu yüzden açıldığı belirtilmektedir.²⁸ Buhârî *et-Târihu'l-kebir*'de mezkûr râvinin vefat tarihini zikretmiş ve İbn Vehb ve Anbes b. Hâlid'den hadis işittiğini belirtmiştir.²⁹ Buhârî'nin ondan yirmi dokuz rivayet naklettiği, bunlardan sekizinin mütâbaat, birinin de ta'lik olarak tahrir edildiği tespit edilmiştir.³⁰

25 Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi: Cerh ve Ta'dil İlmî*, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 1997, s. 67-73; Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2013, s. 10; Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, Bursa: Sır Yayıncılık, 2005, s. 81-89.

26 Muhammed Ali Kâsım el-Umerî, *Dirâsât fi menhecî'n-nakd 'inde'l-muhaddisin*, Ürdün: Dâru'n-nefâis, 1420/2000, s. 108; Muhammed Evlâd Atuv, *Mustalâhatu'l-cerh ve't-ta'dil ve tatavvuruha't-târihiyyu fi't-turâsi'l-matbu'i li'l-İmâmi'l-Buhârî ma'a dirâsetin mustalâhiyyetin*, Fas: Dâru's-selâm, 2013/1434, s. 124. Ayrıca bk. Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalim b. Muhammed Eminillâh es-Sihâlevî Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l cerh ve't-ta'dil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Beyrut: Mektebetu matbu'âti'l-İslâmiyye, 2004/1425, s. 431; Muhammed Ziyaurrahman el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-cerh ve't-ta'dil*, Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1995/1415, s. 78-79; Faruk Hammâde, *el-Menhecü'l-İslâmi fi'l-cerh ve't-ta'dil*, Riyad: Dâru't-taybe, 1997/1418, s. 312; Yahya Hüseyin Ahmed, "Menhecü't-tevsik fi kitâbi't-târihi'l-kebir li'l-imâmi'l-Buhârî ve'l-cerh ve't-ta'dil li İbn Ebi Hâtim ve's-sikât li ibn Hibbân el-Büstî", *Mecelletu külliyyeti'l-ulûmi'l-İslâmiyye*, c. V, sy. 9, 2011/1432, s. 36-38.

27 Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkin*, (Buhârî'nin *Kitâbu'd-Duafâi's-sağir*'i ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406, s. 157.

28 Mizzi, *Tehzib*, I, 340 vd.; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 550-551.

29 Buhârî, *Kitâbu't-Târihi'l-kebir*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts., II, 6.

30 Örneğin bk. Buhârî, *Ezân* 160; *Küsûf* 4. Ayrıca bk. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b.

2. Abdülazîz b. Abdullah b. Yahya el-Üveysî (ö. 220/835): Fakih ve sika bir hadis imamı olup Mâlik b. Enes, Süleyman b. Bilal, İbrâhîm b. Sa'd, Muhammed b. Ca'fer ve Abdurrahman b. Zeyd hocaları arasında yer almaktadır.³¹ Muhaddislerin mezkûr râvinin sika olduğu konusunda ittifak ettikleri nakledilmiştir. Sadece Ebû Dâvûd muhtemelen belli bir hadisteki hatasından dolayı onu zayıf saymıştır yahut o ismi taşıyan başka bir kişiyi kastetmektedir. Netice olarak onun bu cerh hükmü kabul edilmemiştir.³² Buhârî'nin mezkûr râviden rivayet ettiği tespit edilmiştir.³³

3. Ahmed b. Şebîb el-Basrî (ö. 229/843): Sadûk olarak değerlendirilmiştir. Ebû'l-Feth el-Ezdî, onun hakkında "منكر الحديث" ve "غير مرضي" (kendisinden razı olunmamıştır) ifadesini kullanmıştır.³⁴ İbn Hacer, bu söze kimsenin itibar etmediğini nakletmiş ve ayrıca Ezdî'nin bu şekilde tenkit edildiğini ifade etmiştir. Buhârî onun babasından hadis işittiğini zikretmiştir.³⁵ Buhârî'nin mezkûr râviden sekiz yerde rivayet ettiği tespit edilmiştir. O bazen "haddesenâ Ahmed b. Şebîb" bazen de "kâle Ahmed b. Şebîb" diyerek bu hadisleri nakleder. Hepsinin isnadı da şu şekildedir: Babası-Yûnus b. Yezîd-Zührî.³⁶ İbn Adî'ye göre Ahmed b. Şebîb Mekkelî'dir. Iraklı âlimler onu hüsnü kabulle karşılamış ve sika saymışlardır. O yukarıda geçen isnadı ile Zührî'nin bir nüshasını rivayet etmiştir. Ali b. el-Medîni'ye Şebîb'in Yûnus kanalıyla naklettiği Zührî nüshasının durumu sorulduğunda, "Onu oğlu Ahmed'den yazdım." demiştir. Abdullah b. Vehb el-Mısri, Şebîb b. Saîd'den bazı münker hadisler rivayet etmiştir. İbn Vehb'in kendisinden hadis rivayet ettiği bu kişinin başka bir Şebîb olduğu nakledilmiştir. Çünkü Ahmed ve başkasının Şebîb'den naklettiği hadisler doğru iken, İbn Vehb'in Şebîb'den naklettiği hadisler münker rivayetler olarak tespit edilmiştir.³⁷

4. Eyyûbb. Süleyman el-Medenî (ö. 224/838):³⁸ Sika olarak değerlendirilmiştir. Ezdî ve Sacî, mütâbi'i olmayan hadisler rivayet ettiğini söylerler. Ezdî ayrıca

el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzi, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmî'i'h*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1987/1407, I, 34-35; Bâci, *et-Ta'dil*, I, 303-305; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 186-189.

31 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VI, 13.

32 İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 595; a.mlf., *Tehzîb*, VI, 308.

33 Buhârî, "İlim", 42. Ayrıca bk. Kelâbâzi, *Ricâl*, I, 474; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 190-191.

34 Zehebî, *Mizân*, I, 240.

35 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 4.

36 Buhârî, "Vudû", 33; "Cenâiz", 58. Ayrıca bk. Kelâbâzi, *Ricâl*, I, 33; Bâci, *et-Ta'dil*, I, 315-316; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 550; a.mlf., *Tehzîb*, I, 31-32.

37 Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duâfâi'r-ricâl*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1984/1404, IV, 30-31; İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dil*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1953/1372, II, 55; Mizzi, *Tehzîb*, I, 327; Ebû Abdillâh Moğultay b. Kılıç, *İkmâlû tehzîbi'l-kemâl*, nşr. Âdil b. Muhammed, Üsâme b. İbrahim, Kahire: el-Farûku'l-hadise, 2001/1422, I, 54-56; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 192-193.

38 Buhârî'nin değerlendirmesi için bk. *et-Târihu'l-kebir*, I, 415-416.

“sahih ama garib rivayetlerini” zikretmiştir.³⁹ Eyyûb hakkında sadece bu tenkit olmasına rağmen, İbn Abdilberr onun zayıf olduğunu söylemiştir. Önceden hiçbir imam onun hakkında zayıf demediği için, İbn Abdilberr’in bu hükmü vermekle hata ettiği kabul edilmiştir.⁴⁰ Buhârî’nin Eyyûb’dan biri ta’lik olmak üzere dört hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁴¹

5. Talk b. Gannâm el-Kûfî (ö. 211/826): Şerik veya Hafs b. Gıyâs’ın kâtibidir. Sika muhaddislerden olup Zâide b. Kudâme hocaları arasında yer almıştır.⁴² İbn Hazm *el-Muhalla* adlı eserinde delil olmadan onu zayıf saymıştır.⁴³ Buhârî, Talk’tan üç hadis rivayet etmiş olup bunlardan birini ta’lik olarak tahrir etmiştir.⁴⁴

6. Muhammed b. Beşşâr el-Basrî (ö. 252/866):⁴⁵ “Bündâr” lakabı ile tanınır. Farsça bir kelime olan “Bündâr” her şeye sahip olan kişi için kullanılır. Basralı âlimlerin bütün rivayetlerini topladığı için ona bu lakab verilmiştir.⁴⁶ Zehebi’ye göre Bündâr hadis tahsili için seyahat etmemiş, Basralı muhaddislerin rivayetleri ile yetinmiştir. Bu yüzden birçok büyük muhaddisle görüşme fırsatını kaçırmıştır.⁴⁷ Buhârî’nin ondan yüz doksan iki yerde rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁴⁸ Buna rağmen İbn Hacer, “Küçük hocalarından olması sebebi ile Buhârî’nin ondan fazla rivayet etmediğini ve Buhârî’nin kendisinden rivayet etmesinden ötürü onun bununla övündüğünü” söylemektedir. Buhârî bir yerde “ketebe ileyye Bündâr” (Bündâr benim için yazdı) diyerek müsned bir hadis nakleder. İbn Hacer’e göre bu durum ona çok güvendiğini göstermektedir. Çünkü Buhârî, hocalarının dördüncü tabakasından olan Bündâr’dan aksi bir durum olsaydı bu şekilde mükâtebe yoluyla rivayet etmezdi. Yine onun başka muhaddislerin sahip olmadığı birçok rivayete sahip olması da bunda etkili olmuştur.⁴⁹ Amr b. Ali el-Fellâs, Beşşâr’ı yalancılıkla itham etmiş ve onu zayıf kabul etmiş ancak sebebini de açıklamamıştır. Cerhine sebep göstermemesi ve Fellâs’ın bu tenkidine diğer münekkitlerin de katılmaması nedeniyle bu tenkit geçerli sayılmamıştır.⁵⁰

39 Zehebi, *Mizân*, I, 456.

40 İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 558; Dâ’ûr, *Şuyûh*, s. 193-195; Eren, *Buhârî’nin Sahih’i ve Hocaları*, s. 106-107.

41 Bk. Buhârî, “Mevâkîtu’s-salât”, 9. Rivayetleri ve mütâbaatı için bk. Dâ’ûr, *Şuyûh*, s. 194-195.

42 Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, IV, 360.

43 İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 583.

44 Buhârî, “Büyü”, 6; “Tefsîr” (İsrâ sûresi), 14, (Necm sûresi), 3.

45 Bk. Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, I, 49.

46 İbn Hibbân, *Kitâbu’s-Sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, Dâiretu’l-me’arifi’l-Osmaniyye, 1973/1393, IX, 111.

47 Zehebi, *Mizân*, VI, 79.

48 Örneğin bk. Buhârî, “İlim”, 11. Ayrıca bk. Kelâbâzi, *Ricâl*, II, 640; Bâci, *et-Ta’dil*, II, 674; Dâ’ûr, *Şuyûh*, s. 196-197.

49 İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 616; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 61-63.

50 Bk. Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Yeni Usul-i Hadis*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, çev. İbrahim Canan, İzmir: Silm Matbaası, 1982, s. 401; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 35.

Ancak bir grup onunla ihticâc etmiştir. Yahya b. Maîn ile Kavârîrî'nin Bündâr'ı beğenmedikleri söyleniyorsa da, Ezdî bunun cerh sebebi olamayacağını ve bütün cerh-ta'dîl âlimlerinin onu hayırla yâd ettiklerini bildirmiştir. İbn Seyyâr'a göre Bündâr ile Ebû Mûsâ Muhammed b. el-Müsennâ'nın ikisi de sikadır. Ancak Ebû Mûsâ'nın rivayetleri, sadece kendi kitabından okuyarak naklettiği için daha sahihtir. Bündâr ise önüne konulan her kitaptan okuyarak rivayet etmektedir. Abdullah b. Muhammed, Basralı hadisçilerin Ebû Mûsâ'yı, yabancıların ise Bündâr'ı üstün gördüklerini bildirmektedir.⁵¹

7. Mûsâ b. İsmâîl el-Minkarî (ö. 223/837): Çok rivayeti olan hadis imamlarından olup cerh-ta'dîl âlimleri onu sika kabul etmişlerdir.⁵² Sadece İbn Hirâş "sadûk olduğu halde âlimler onu tenkit etmiştir" ifadesini kullanmış, ancak tenkit edildiği hususu açıklamamıştır. Ali b. el-Medînî, ondan direkt olarak hadis yazmayanların bir vasıta ile hadis yazdıklarına işaret eder.⁵³ Buhârî'nin ondan iki yüz yetmiş bir yerde rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁵⁴

8. Ahmed b. Abdülmelik b. Vâkıd el-Harrânî (ö. 221/835): Künyesi için "Ebû Bekr" de denir. Buhârî bazen onu dedesine nispetle "Ahmed b. Vâkıd" şeklinde tanıtır. Hammâd b. Zeyd hocaları arasında yer almıştır.⁵⁵ Ahmed b. Hanbel'e Harrânlı âlimlerin ondan iyilikle bahsetmedikleri söylenince şu cevabı vermiştir: "Harrânlı âlimler bir kişiyi kolay kolay beğenmez. O bir arazisinden dolayı valiye gider gelirdi." İmâm Ahmed bu sözüyle Harrânlı âlimlerin onu tenkit etme sebebini açıklamış olmaktadır. Hâlbuki bir işi için devlet ricâliyle görüşmek râviye zarar veren bir cerh sebebi kabul edilmemiştir.⁵⁶ Buhârî'nin mezkûr râviden dört hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁵⁷

9. İshak b. İbrâhim b. Yezîd ed-Dımeşkî (ö. 227/841): Yahya b. Hamza ile Şu'ayb b. İshak hocaları arasında yer almıştır.⁵⁸ Sadûk olduğu nakledilmiş ancak bazı münekkitler tarafından o tenkit edilmiştir.⁵⁹ İbn Adî'ye göre onun Yezîd b. Rabi'a—Ebû'l-Eş'as—Sevbân isnadı ile naklettiği bazı hadisler mahfûz değildir.⁶⁰ Ancak bu hadislerdeki hataların ondan değil, çok zayıf olan hocası Yezîd'den kaynaklandığı belirtilmiştir. Dolayısıyla buradaki mesuliyet hocası Yezîd b.

51 Mizzî, *Tehzîb*, XXIV, 511 vd.; Eren, *Buhârî'nin Sahih'i ve Hocaları*, s. 158.

52 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 136; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 775.

53 Zehebî, *Mizân*, VI, 536.

54 Örneğin bk. Buhârî, "Bed'ül-vahy", 1; İmân 18. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 628; a.mlf., *Tehzîb*, X, 296-297; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 198-199.

55 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 3.

56 Mizzî, *Tehzîb*, I, 392-393; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 551.

57 Buhârî, "Cihâd ve's-siyer", 24. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 39-40; Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 310.

58 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 379; Mizzî, *Tehzîb*, II, 391.

59 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 111; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 209.

60 İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 338-339.

Rabî'a'ya aittir.⁶¹ Buhârî'nin İshak'tan rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁶²

10. Amr b. Âsım b. Ubeydullah el-Kilâbî (ö. 213/828): Sika bir muhaddis olup Hemmâm b. Yahya hocaları arasında yer almaktadır.⁶³ Buhârî'nin Amr'dan rivayet ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca "Kitâbu't-tevhid"de ondan Abdulkuddûs b. Muhammed ve Ahmed b. İshak vasıtası ile rivayet etmiştir.⁶⁴

Yukarıdaki değerlendirmelere göre Buhârî'nin geçerli ve sahih bir delil olmadan, özel bir sebepten dolayı tenkit edilen râvilerden rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu rivayetlerin bir kısmının ta'lik ve mütâbaat şeklinde olduğu tespit edilmiştir. Yine bu rivayetlerden bazılarının mütâbaatının bulunduğu görülmektedir. Bu şekildeki tenkitler de bazı münekkitler tarafından geçersiz sayılmıştır. Bu râvilerin cumhur tarafından da sika oldukları ifade edilmiştir.

c. Cerh Sebebini Açıklamadan Cerh-Ta'dil İmamlarından Birinin Taz'if Ettiği Bazı Râviler

Bazı münekkitler özel bazı nedenlerle cerh sebebini açıklamadan râvileri tenkit etmişler ve bu tenkitlerinde de yalnız kalabilmişlerdir. Bu nedenle cerh-ta'dil âlimleri bu tür tenkitlere karşı dikkatli bir tutum içerisinde olmuşlardır. Bu bağlamda İbnü's-Salâh'a göre mübhem cerhlere maruz kalan râviler, hakkındaki ifadelerle cerh sabit olmasa ve bu ifade ile hükmedilmesinde de hakkında bu gibi ifadeler kullanılan râvinin hadisinin kabulünde tevakkuf edilir. Zira bu ifadeler o râvi hakkında tevakkufu gerektiren kuvvetli şüphe uyandırmaktadır. Söz konusu râvi hakkında araştırma yapılır ve adâletine güvenmeyi vacib kılan müspet bir sonuç elde edilirse, bu şüphe giderilmiş olur. Bu durumda güven kazanmış olan râvinin hadisi kabul edilir, tevakkuf edilmez.⁶⁵

İbn Dakîkul'id'e göre râvileri zayıf göstermede beş yönden kaynaklanan hatalar söz konusu olmaktadır: Birincisi ve en şerlisi, hevâ heves, bir dünyevî gaye ve karşı düşüncede olanlara saldırma doğrultusunda söylenen sözlerdir. İkincisi, akîdede farklı düşündürmektir. Farklı akîde düşüncesi insanları birbirlerini tekfîre ya da bid'ate nispet etmeye götürmüştür. Üçüncüsü, mutasavvıflar ile zâhîri ilim ehli arasında vâki olan ihtilâftır. Her iki grup arasında nefretleşme olmuş, bu da birbirleri aleyhinde sözler söylemeyi doğurmuştur. Dördüncüsü, ilimleri ve onların durumları ile bunlardan hak ve batıl olanları bilmeme sebebiyle

61 İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 555; a.mlf., *Tehzîb*, I, 192-193; Utuvve Muhammed el-Kureynâvî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî ellezine tekelleme fihim İbn Adî fi kitâbihi el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl* (yüksek lisans tezi, 2011/1432), Gazze: el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, s. 24.

62 Bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 71; Bâci, *et-Ta'dil*, I, 353.

63 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 355.

64 Buhârî, "Mevâkîtu's-salât", 27. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 548; Bâci, *et-Ta'dil*, III, 1106; Mizzi, *Tehzîb*, XXII, 89; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 609; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 213-215.

65 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 108-109.

söylenen sözlerdir. Beşincisi, şüpheli şeylerden kaçınmama, zan ve kesin olmayıp farklılıklar arz eden karinelerle amel etmek sebebiyle meydana gelen eksiklik nedeniyle söylenen sözlerdir. Bu özellikler râvileri tezkiye edenlerden az kimsede bulunduğundan, genelde bu şartlara sahip olmalarının zor olmasından dolayı insanlarla ilgili söylenen sözlerin tehlikesi çok büyüktür. Bundan dolayı insanların şerefi hakkında konuşmak cehennem çukurlarından bir çukurdur. Tam kenarında da muhaddisler ve kadılar olarak iki grup durmaktadır.⁶⁶

Zehebî genel olarak bir muhaddisin, rivayetinde titiz olması, rivayetlerinin izahı için gerektiğinde bilgi ve takva sahiplerine danışması gerektiğini vurgulamakta ve haberleri nakleden râvileri cerh ve ta'dile tabi tutan münekkitlerin de tenkitte uzman olmaları, takva ve dindarlık yanında öğrenme, araştırma, bolca müzakere, az uyku, dikkat, anlayış, i'tidâl, âlimlerle sürekli diyalog ve sağlam bir bilgilenme içerisinde olması gerektiğini belirtmektedir. Eğer bu konularda kendine güvenemiyorsa bu işten vazgeçmesi gerekmektedir.⁶⁷

Bu konudaki değerlendirmeler aktarıldığı şekilde olmakla birlikte aşağıda cerh sebebini açıklamadan cerh-ta'dil imamlarından birinin tenkit etmede yalnız kaldığı bazı râvilerle örnek verilmiş daha sonra da Buhârî'nin bu râvilerden rivayet edip etmediği incelenmiştir:

1. Ahmed b. Ebî't-Tayyib el-Bağdâdî (ö. 230/844): Sadûk olmakla birlikte Ebû Hâtim onu zayıf kabul etmiştir.⁶⁸ Buhârî "Menâkıb" bölümünün "Fadlu Ebî Bekr (r.a.)" babında mütâbaat olarak ondan sadece bir hadis rivayet etmiştir.⁶⁹ Buhârî'nin onunla ihticâc etmediği belirtilmiştir.⁷⁰

2. Hasan b. Müdrîk b. Beşîr es-Sedûsî (ö. ?): Basralı hâfızlardandır. Yahya b. Hammâd hocaları arasında yer almıştır. Buhârî ondan beş yerde rivayet etmiş olup onlardan ikisi mevkuftur ve bu rivayetlerin mütâbaatı da vardır. Yine bu rivayetler akâid ve ahkâm ile ilgili değildir. O bu rivayetlerin hepsini Yahya b. Hammâd'dan nakletmiştir.⁷¹ Hakkında "لا بأس به" (onda bir beis yoktur) denilmiştir. Ebû Dâvûd, Fehd b. Avf'ın rivayetlerini alarak onları Yahya b. Hammâd'dan nakletmesi sebebiyle Hasan b. Müdrîk'i yalancı olmakla suçlamıştır.⁷² İbn Hacer başka bir gerekçenin olmaması halinde bunun bir râviyi yalancı olmakla

66 İbn Dakikül'îd, *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh*, Dâru'l-meşâri', 2006/1427, s. 55-59; Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım, İstanbul: İnsan yayınları, 2015, s. 98.

67 Zehebî, *Kitâbu Tezkireti'l-huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1954/1374, I, 4.

68 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme, Beyrut: Dâru'l-kalem, 1991/1411, s. 80.

69 Buhârî, "Fedâilü ashâbi'n-nebi", 5.

70 İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 551; Dâ'ür, *Şuyûh*, s. 114.

71 Buhârî, "Hayız", 30; "Menâkibu'l-ensâr", 53. Rivayetleri ve mütâbaatı için bk. Dâ'ür, *Şuyûh*, s. 115-116.

72 Zehebî, *Mizân*, II, 275.

suçlamayı gerektirmeyeceğini açıklamış ve münekkit âlimlerden Ebû Zür'a ile Ebû Hâtim'in ondan hadis yazdıklarını ve hakkında hiçbir cerh zikretmediklerini bildirmiştir.⁷³

3. Muhammed b. Kesir el-Basrî (ö. 223/837): Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc ve Yûnus b. Ebû İshak hocaları arasında yer almıştır.⁷⁴ Ahmed b. Hanbel onu sika saymış, Yahya b. Maîn ise sika olmadığını ifade etmiştir. Ebû Hâtim de onun için sadûk ifadesini kullanmıştır.⁷⁵ Buhârî'nin mezkûr râviden altmış bir hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir. Buhârî'nin hocası olduğu için onu çok iyi tanıdığı ve âli isnad elde etmek için ondan rivayet ettiği belirtilmiştir.⁷⁶

4. Hüdbe b. Hâlid el-Kaysî (ö. 235/849): Sika ve âbid bir muhaddis olup Hemmâm b. Yahya hocaları arasında yer almıştır.⁷⁷ Cerh-ta'dîl âlimlerinden sadece Nesâî'nin Hüdbe için zayıf dediği nakledilir. Nesâî'nin Hüdbe hakkında belli bir rivayeti için bu hükmü vermiş olabileceği nakledilmiştir. Çünkü İbn Adî, çok rivayeti olmasına rağmen onun münker bir rivayetini görmediğini ve âlimlerin onu sika kabul ettiklerini ifade etmiştir. Zehebî ise Nesâî'nin onu bazen sika, bazen de zayıf saydığına işaret etmiştir.⁷⁸ Buhârî'nin mezkûr râviden on yedi rivayeti seçerek naklettiği ve bu rivayetlerin de mütâbaatlarının bulunduğu tespit edilmiştir.⁷⁹

5. Selâm b. Ebû Mutî' el-Basrî (ö. 164/780):⁸⁰ Ahmed b. Hanbel onun hakkında sika ve sünnet sahibi olduğunu söylemiştir. Hâkim ise onun gaflet ve hıfz açısından kötü olduğunu ifade etmiştir.⁸¹ Buhârî'nin Selâm'dan üç hadis rivayet ettiği ve bu rivayetlerin Hammâd b. Zeyd ve başka birine mütâbaat ile nakledildiği tespit edilmiştir.⁸²

6. Yahya b. Abdullah b. Bükeyr el-Mahzumî (ö. 231/845):⁸³ Buhârî onu

73 İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 565; a.mlf., *Tehzib*, II, 277-278. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, III, 39; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 113-114.

74 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, I, 218.

75 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 70; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 622.

76 Örneğin bk. Buhârî, "İlim", 28. Bk. Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 692; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 123-124.

77 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 247-248.

78 İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 139; Zehebî, *Mizân*, VII, 75; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 630; a.mlf., *Tehzib*, XI, 24-25; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, XII, 129.

79 Buhârî, "Mevâkitu's-salât", 26. Bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 784; Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1352; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 124-126.

80 Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, IV, 134.

81 İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisin ve'd-Duafâ ve'l-metrûkin*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dârul-ma'rife, 1992/1412, I, 341; İbnü'l-Cevzî, *Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkin*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1986/1406, II, 7.

82 Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 37; "De'avât", 45; "İ'tisâm", 26. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 332; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 580; a.mlf., *Tehzib*, IV, 252-253.

83 Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 285.

dedesine nispetle “Yahya b. Bükeyr”⁸⁴ olarak tanıttığı için bu şekilde meşhur olmuştur. Leys b. Sa’d’ın komşusu ve ondan rivayet edenlerin en sağlamıdır. Onun başka hiçbir öğrencisinin bilmediği rivayetlere o sahip olmuştur. Buhârî’nin ondan yüz seksen dokuz yerde rivayet ettiği tespit edilmiştir. O bunların yüz yetmiş sekizini Leys’ten nakletmiştir. Geri kalanların beşini Mâlik’ten, ikisini Bekr b. Mudar’dan, dördünü de Ya’kûb b. Abdurrahman’dan rivayet etmiştir. Buhârî bir yerde de ondan “Muhammed b. Abdullah” vasıtası ile hadis nakletmiştir.⁸⁵ Bu kişi, Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya b. Abdullah b. ez-Zühli’dir. Cerh-ta’dil imamlarının Yahya b. Bükeyr hakkında tenkitleri vardır. Ebû Hâtim er-Râzî onun için “Rivayetleri yazılır ama onunla ihticâc edilmez” demiş,⁸⁶ Nesâî de onu zayıf saymıştır.⁸⁷ Müslim, onun Mâlik’ten semâî hakkında tenkit edildiğini belirtir. Çünkü Mâlik’ten duyduğu hadislerin tamamını kâtibi Habîb b. Ebû Habîb’in kıraatı ile duymuştur. Hâlbuki Habîb metrûk bir râvidir.⁸⁸ Bu yüzden *Muvatta*’ı onun Mâlik’e okuması suretiyle alanların, o hadisleri Mâlik’ten semâî ettiklerine güvenilmeyeceği belirtilmiştir. İbn Hacer, Buhârî’nin “Hocalarının hadislerinden seçme metodunu” kullandığı sonucunu çıkararak şöyle demektedir: “Bundan dolayı Buhârî, Yahya’nın Mâlik’ten naklettiği hadislerden sadece meşhur ve mütâbî’î olan beşini kitabına almıştır. Ondan aldığı rivayetlerin neredeyse tamamını onun Leys’ten aktardığı hadisler oluşturur.”⁸⁹

7. Süleyman b. Abdurrahman b. İsa et-Temîmî (ö. 233/847): Buhârî’nin ondan beş yerde rivayet ettiği tespit edilmiştir. “Zikru eyyâmî’l-cahiliye”de ise sadece “Abdullah” dediği birisi vasıtasıyla bir hadis nakleder. Bu rivayetlerden biri de mütâbaattır.⁹⁰ Süleyman b. Abdurrahman rivayetlerinde hata yapması sebebi ile tenkide uğramıştır.⁹¹ Yahya b. Maîn, tanınan kişilerden rivayet ettiği zaman sika olduğuna hükmetmiştir. Ebû Hâtim de bunu teyit edici mahiyette “Onun aslında doğru sözlü ve hadisleri düzgün birisi olduğunu ancak zayıf ve meçhul kişilerden çok rivayet ettiğini” açıklamış, ayrıca “Birisi kendisine bir hadis uyduracak olsa bunu fark edemeyecek seviyede olduğunu”⁹² iddia etmiştir.

84 Bk. Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, VIII, 289.

85 Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 795-796; Bâcî, *et-Ta’dil*, III, 1385-1386; İbn Hacer, *Hedyu’s-sâri*, s. 363.

86 “La yuhteccu bih” (hadisi delil olmaz) manasına gelen üçüncü derece cerhe delâlet eden lafızlardandır. Hıfz ve zabtının zayıflığından dolayı çokça hata yapan râviler hakkında kullanılmıştır. Ebû Hâtim er-Râzî’ye göre bu terim hıfz edemediklerini rivayet eden ve bundan dolayı da hata eden râvilerdir. Bu râvilerin hadislerinde çokça ızdırâb olabileceğini de belirtmiştir. Bk. İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, II, 133; Leknevî, *er-Ref*; s. 144.

87 İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, IX, 165; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 198; Zehebi, *Mizân*, VII, 197.

88 Bk. İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 189.

89 İbn Hacer, *Hedyu’s-sâri*, s. 636; Dâ’ür, *Şuyûh*, s. 128-129.

90 Buhârî, “Bed’ul-halk”, 11. Bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 315; Bâcî, *et-Ta’dil*, III, 1264-1265.

91 İbn Hacer, *Takrîb*, s. 253.

92 İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, IV, 129.

Ebû Dâvûd ise sika olduğunu söyleyerek diğer âlimler gibi zaman zaman hata edebileceğine işaret etmekle yetinmiştir. İbn Hibbân onun hakkında şu hükmü verir: “Meşhur sika kişilerden yaptığı rivayetleri i’tibar⁹³ için kullanılır. Meçhul kişilerden yaptığı rivayetlerde ise münker hadisler bulunmaktadır.”⁹⁴ İbn Hacer bu tenkitlere “Buhârî’nin ondan az sayıda rivayet naklettiğini, bunların da mütâbi’lerinin bulunduğunu” söyleyerek cevap vermektedir. Yine Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-sahih*’e daha çok onun Velid b. Müslim’den yaptığı rivayetleri aldığı tespit edilmiştir. Yani Buhârî’nin tahrir ettiği onun bu hadislerinde Süleyman’ın sika râvilerden rivayet ettiği ve bu rivayetlerin de sağlam olduğu belirtilmiştir.⁹⁵

8. Ma’mer b. Râşid el-Basrî es-San’ânî (ö. 153/770):⁹⁶ İbn Maîn ve başkaları onun sika olduğunu ancak Basra’dayken hâfızasından naklettiği rivayetlerde hata yaptığını söylemiştir. Hakkında başka tenkit ifadeleri de kullanılmıştır.⁹⁷ Ancak İbn Hacer, Buhârî’nin ondan yaptığı rivayetlerin ta’lik olarak ya da mütâbaat türünden olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bazı hadis imamları da onunla ihticâc etmişlerdir.⁹⁸

Bu değerlendirmeler çerçevesinde Buhârî’nin bir münekkidin cerh sebebini açıklamadan tenkit ettiği râviden rivayet ettiğini söyleyebiliriz. Ancak râvi diğer münekkitler tarafından da tenkit edilmişse Buhârî durumuna göre o râviden ta’lik ya da mütâbaat olarak rivayet etmiştir. Yine Buhârî bu râvilerin rivayetlerini seçerek almıştır.

d. Küçük Bir Kusurdan ya da Az Bir Gevşeklikten Dolayı Tenkit Edilen Edilen Bazı Râviler

Münekkitlerin tenkit tarzlarına göre müteşeddîd, mütesâhil ve mu’tedil olmak üzere üç gruba ayrıldığı bilinmektedir.⁹⁹ Müteşeddîd münekkitler aşırı

93 Ferd veya garîb bir hadisin başka yollardan rivayet edilip edilmediğinin araştırılması anlamında hadis terimidir. Bk. Salahattin Polat, “İ’tibâr”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 455.

94 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 278.

95 Buhârî, “Fedâilu’s-sahâbe”, 18. Ayrıca bk. Zehebî, *Mizân*, III, 301; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 578; Dâ’ür, *Şuyûh*, s. 132-135.

96 Bk. Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, VII, 378-379.

97 Zehebî, *Mizân*, VI, 480-481; İbn Hacer, *Lisân*, VII, 394.

98 İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 626. Ayrıca bk. Huzeyfe Şerif “eş-Şeyh Sâlih” el-Hatîb, *el-Müttehimüne bi’d-da’f min ruvâtis’s-Sahihayn ve merviyâtihim fihima “dirâseten nakdiyyeten* (yüksek lisans tezi, ts.), Câmi’atu Âli beyt, s. 121-122; İbrahim Hatiboğlu, “Ma’mer b. Râşid”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 552-554.

99 Bk. Zehebî, “Zikru men yu’temedu kavluh”, *Erbe’u resâil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Haleb: Mektebül’-matbu’âti’l-İslâmiyye, 1990/1410, s. 172; a.mlf., *el-Mûkizâ fi ilmi mustalahi’l-hadis*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebetü’l-matbu’âti’l-İslâmiyye, 1985, s. 83-84; Sehâvi, “el-Mütekellimûn fi’r-ricâl”, *Erbe’u resâil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Haleb: Mektebül’-matbu’âti’l-İslâmiyye, 1995/1413, s. 138 vd.; Muhammed b. Abdullah Hebdân, *ed-Derâri’l-meknûne fi’l-emâkini’l-mensûre*,

hassasiyet göstererek basit bir iki hatadan dolayı râvileri cerh etmişlerdir. Bunların tevsik ettiklerinin sıhhatinden şüphe edilmez. Taz'if ettikleri râviler hakkında ise ihtiyatlı olmak ve haklarında başka münekkitlerin de görüşlerini bilmek gerekir. Diğer münekkitler de aynı kanaatte ise râvinin zayıf olduğuna hükmedilir.¹⁰⁰ Aşağıda bu şekilde tenkit edilen bazı râvilere örnekler verilmiş daha sonra Buhârî'nin bu râvilerden rivayet edip etmediği incelenmiştir:

1. Hasan b. Sabbâh el-Bezzâr (ö. 249/863):¹⁰¹ Süfyan b. Uyeyne, İshak b. Yûsuf, Ravh b. Ubâde, Ca'fer b. Avn, Rebî b. Nafi', Muhammed b. Sâbık ve Şebâbe b. Sevvâr hocaları arasında yer almaktadır. Onun sadûk, âbid ve fâdil olduğu zikredilmekle birlikte vehmettiği nakledilmiştir.¹⁰² Buhârî'nin ondan on bir yerde rivayet ettiği ve bu rivayetin de mütâbaatının bulunduğu tespit edilmiştir.¹⁰³ İbn Hacer, onun hakkında söylenen zayıflığın çok az olduğunu ve Buhârî'nin ondan fazla rivayette bulunmadığını ifade etmiştir.¹⁰⁴

2. Abbâs b. el-Velid b. Nasr en-Nersî (ö. 238/852): Mu'temir b. Süleyman ile Abdulvâhid b. Ziyâd hocaları arasında yer almaktadır.¹⁰⁵ Ebû Hâtim onun için "rivayetleri yazılabilir bir kişi" derken, Ali b. el-Medîni'nin de onu tenkit ettiği söylenir.¹⁰⁶ Tespitlerimize göre Buhârî ondan iki hadis rivayet etmiş ve "Kitâbu'l-fiten"de "ve kâle Abbâs en-Nersî" şeklinde ta'lik olarak rivayet etmiştir.¹⁰⁷

3. Abdurrahman b. Hammâd el-Anberî (ö. 212/827): Abdullah b. Avn'ın öğrencisi olup ondan hadis duymuştur.¹⁰⁸ Sadûk olduğu ancak bazen hata ettiği nakledilmiştir. Ebû Hâtim onu "ليس بالتوي" ifadesiyle değerlendirmiştir.¹⁰⁹ Buhârî'nin

Riyad: Dâru'l-'âsime, 1995/1416, s. 40.

100 Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", s. 171-172; Leknevî, *Temel Hadis Meseleleri*, s. 133; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 60; Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, s. 86; Veysel Özdemir, "Cerh-Ta'dil İminde Müteseddid ve Mütesâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifadede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yl. 12, sy. 24, Temmuz-Aralık 2014, s. 167-168.

101 Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 295; a.mlf., *et-Târihu's-sagîr*, II, 357.

102 Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ev Medinetu's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2001/1422, VII, 330-331; Zehebî, *Mizân*, II, 248.

103 Buhârî, "Cihâd ve's-siyer", 1. Ayrıca bk. Bâcî, *et-Ta'dil*, I, 481-482; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 130-131.

104 İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 565.

105 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 6.

106 İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 80.

107 Buhârî, "Menâkıb", 25; "Megâzi", 60. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 585; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 137.

108 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, V, 275.

109 Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehu rivâye fi'l-kütübî's-sitte*, nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb-Muhammed Avvâme, Cidde: Müessesetu ulûmî'l-Kur'an, 1992/1413, s. 626; a.mlf., *Zikru esmâi men tukullime fihi ve hüve muvessek*, thk. Muhammed Şekûr b. Mahmûd el-Hacî el-Meyâdinî, Ürdün: Mektebetü'l-menâr, 1986-1406, s. 118.

ondan “Kitâbu’l-cenâiz”de bir hadis rivayet ettiği,¹¹⁰ bu rivayetin de başka tarihlerden mütâbaatının olduğu tespit edilmiştir.¹¹¹

4. Osman b. Sâlih b. Safvân (ö. 219/834): İbn Vehb’in râvisi olarak bilinmektedir.¹¹² Buhârî’nin Osman’dan iki hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir. “Kitâbu’t-tefsir”de ise ve “zâde Osman...” şeklinde nakletmiştir.¹¹³ Ebû Zür’a’ya göre Osman yalancılardan değildir. Ancak Hâlid b. Necih ile birlikte hadis yazardı. Hâlid onlara hadis hocasından duymadıkları hadisleri de imlâ ederdi. Leys b. Sa’d’ın kâtibi Abdullah b. Sâlih’in de Osman gibi Hâlid b. Necih’ten etkilendiğini söyler. Yalancı olduğu bilinen Hâlid b. Necih duyduğu şeyleri çabuk ezberleyen biri olarak tanınmıştır.¹¹⁴ İbn Hacer, Buhârî’nin diğer münekkitler tarafından tenkit edilen hocaları hakkında şu değerlendirmeyi yapar: “Buhârî, bu kişilerle görüşüp onların sahih ve sahih olmayan rivayetlerini ayırmıştır. Bu yüzden onların rivayetlerinin tamamının onun şartına uygun olduğu iddia edilemez. Çünkü o, bu kişilerin rivayetlerinden sadece kendisine göre sahihliği ortaya çıkanları kitabına almıştır. Mesela Buhârî, Osman b. Sâlih’in rivayet ettiği hadislerden sadece üç hadisi *el-Câmi’u’s-sahih*’e almış, onlardan birisini de “Bakara suresi tefsir”inde mütâbî’i olarak zikretmiştir.”¹¹⁵

5. Ömer b. Muhammed el-Kûfî (ö. 250/864): Babası Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasen hocaları arasında yer almaktadır.¹¹⁶ Buhârî’nin Ömer’den iki hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir. Bu rivayetlerin de mütâbaatı vardır.¹¹⁷ Buhârî, o iki hadisi onun babasından olan rivayetleri arasından seçmiştir ki âlimler babasından yaptığı rivayetleri övmüştür. Bu bağlamda İbn Hibbân, “Babasının kitabından rivayet ettiği hadisler i’tibâr için kullanılır, ezberinden naklettiği hadisler arasında ise bazı münker rivayetler görülmektedir.” demiştir.¹¹⁸

6. Muhammed b. es-Salt el-Kûfî (ö. 218/833):¹¹⁹ Sika olup Abdullah b. Mübârek hocaları arasında yer almıştır.¹²⁰ Buhârî’nin mezkûr râviden bir hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹²¹ Bu rivayetin de sika hâfız râvilerden mütâbaatının

110 Buhârî, “Cenâiz”, 12.

111 İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 590-591; a.mlf., *Tehzib*, VI, 149; Dâ’ür, *Şuyûh*, s. 140.

112 Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, VI, 228; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 453.

113 Buhârî, “Menâkibu’l-ensâr”, 36; “Tefsir”, 30; “Fiten”, 7.

114 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 355; Mizzî, *Tehzib*, XIX, 391-393; Zehebî, *Mizân*, V, 52; İbn Hacer, *Tehzib*, VII, 113.

115 İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 599-600; a.mlf., *Tehzib*, VII, 113; Dâ’ür, *Şuyûh*, s. 142.

116 Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, VI, 192.

117 Bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 515; Bâcî, *et-Ta’dil*, III, 1058; Dâ’ür, *Şuyûh*, s. 143-144.

118 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 447; Mizzî, *Tehzib*, XXI, 498; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 608; a.mlf., *Tehzib*, VII, 435.

119 Bk. Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, I, 118.

120 Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, I, 118; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 289.

121 Buhârî, “Fedâilu’s-sahâbe”, 6. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 654; Bâcî, *et-Ta’dil*, II, 709.

olduğu belirtilmiştir.¹²²

7. Mutarrif b. Abdullah el-Medenî (ö. 220/835):¹²³ İbn Sa'd ile Dârekutnî onu sika saymıştır. Ebû Hâtım ise onun sadûk ancak rivayetlerinin muzdarib olduğunu ifade etmiştir.¹²⁴ İbn Adî onu *el-Kâmil*'inde zikrederek bazı münker rivayetlerini zikretmiştir. Bu rivayetlerde hata yapanın o olmadığı, ondan rivayet eden Ahmed b. Dâvûd el-Harrânî olduğu nakledilmiştir.¹²⁵ Nitekim Dârekutnî, Ahmed'i yalancılıkla suçlamıştır.¹²⁶ Buhârî'nin mezkûr râviden iki hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹²⁷ Buhârî'nin ondan fazla rivayet etmediği, naklettiği rivayetlerin de mütâbaatının bulunduğu belirtilmiştir.¹²⁸

Yukarıdaki değerlendirmelere göre Buhârî'nin basit bir nedenden ya da az bir kusurdan dolayı tenkit edilen râvilerden fazla rivayet etmediği ve bu rivayetleri de seçerek aldığı anlaşılmaktadır. Buhârî'nin bu rivayetleri almasında bazı özel tercihlerinin olduğu müşâhede edilmektedir. Yine bu rivayetlerin mütâbi'lerinin olduğu da tespit edilmiştir.

e. Ehli Re'y Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler

Öncelikle, Mihne'den sonra Ehl-i re'yden olmanın cerh sebebi sayıldığını ifade etmek gerekir.¹²⁹ Buhârî'nin fıkıhla ilgisi, fikhî yönü hakkındaki değerlendirmeleri aktarmak Buhârî'nin Ehl-i re'y olmakla tenkit edilen râvilere karşı tavrını anlamada önem arz etmektedir. Buhârî ile ilgili olarak muhaddis olduğu kadar fakih olduğu da ifade edilmiştir.¹³⁰ Sahih hadisleri bir araya toplamanın yanında, onları fıkıh bablarına göre tasnif eden ilk hadisçilerden sayılan Buhârî, hadislerden hüküm çıkarmadaki becerisiyle fıkıh/hukuk sahasında da otorite olduğunu kanıtlamış müctehid imamlardan kabul edilmiştir. Bazı âlimler tarafından mutlak müctehid

122 Mizzî, *Tehzîb*, XXV, 398-399; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 619; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 206-207; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 145.

123 Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 397.

124 İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh*, VIII, 315.

125 İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 377-379.

126 Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 72-73; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 625; Moğultay b. Kılıç, *el-İkmâl*, XI, 230-231.

127 Buhârî, "Ezân", 116; "De'avât", 48.

128 Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 146-147.

129 Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 402; Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara: Kitâbiyât, 2002, s. 60; Hüseyin Hansu, "Mihne Sürecinin Hadis İlimleri Üzerindeki Etkileri", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, s. 181.

130 Bu manadaki değerlendirmeler için bk. Abdülhâlik, Abdülgani, *el-İmâmu'l-Buhârî ve sahihuhu*, Cidde: Dâru'l-menâre, 1985/1405, s. 136-139; Mus'ab b. Atâullah el-Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî ve menhecuhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Riyad: Fehresetu Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2009/1430, s. 46-47; Salim Ögüt, "Buhârî-Fıkıh İlmindeki Yeri", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 375; Mehmet Bilen, "Buhârî'nin Fâkihliği Meselesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VI, sy. 2, Diyarbakır 2004, s. 35-52.

olarak değerlendirilecek kadar fıkha hâkim olduğu ve eserine fikhî incelikleri aksettirdiği nakledilmiştir. Nitekim Mübârekpûri, Buhârî'nin müctehid olduğunu, herhangi bir mezhebin mukallidi olmadığını ifade etmiştir.¹³¹ Yine Buhârî'nin hadis ekolünün metodolojisi çerçevesinde kendine has bir hüküm, istinbat ve ifade tarzı olduğunun, bu yönüyle muhaddislik vasfı yanı sıra hukukçuluk vasfını da taşıdığı rahatlıkla ifade edilebileceği belirtilmiştir.¹³²

Buhârî'nin fıkıhçılığıyla ilgili olarak onun, ayet ve sahih hadisin metnine bağlı kaldığı, meseleleri mümkün olduğu ölçüde sosyal vakalardan tecrit ederek akademik ve ideal bir zeminde tartıştığı, mezhep imamlarından sonra konuşarak onların görüş ve delillerini toptan değerlendirme şansını yakaladığı ifade edilmiştir.¹³³ Bu değerlendirmelerle birlikte Buhârî'nin ameldeki mezhebi hususunda ihtilaf edilmiştir. Dört sünî mezhebin mensupları, yazdıkları terâcim-tabakât kitaplarında Buhârî'yi kendi mezheplerinden göstermeye çalışmışlardır. Umumiyetle bu husustaki delilleri, Buhârî'nin hocaları arasında yer alan şahsiyetlerdir. Zira Buhârî her mezhebe mensup hocalardan hadis almıştır. Ancak *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin hiçbirinin herhangi bir fikhî mezhebi taklit etmediği, hepsinin Ehl-i hadis olduğu, onların mezhebinin hadise uymaktan ibaret olduğu ifade edilmiştir.¹³⁴

Buhârî esas olarak *el-Câmi'u's-sahih*'i sadece sahih hadisleri cemetmek için tasnif etmemiştir. Tasniften bir gayesi de âlimler arasında müselleme fikhî meselelerin ayet ve sahih hadislerde gelen delillerini göstermektir. Nitekim Buhârî bu durumu, "İhtiyaç duyulan her hususta mutlaka Kur'an ve hadisten benim nezdimde delil vardır."¹³⁵ ifadeleriyle belirtmiştir.

İbn Hacer, Buhârî'nin fikhî yönüyle ilgili olarak şöyle demiştir: "*el-Câmi'u's-sahih*, fikhî malumattan hâli değildir. Buhârî metinlerden anladığını

131 Abdusselâm Mübârekpûri, *Siretü'l-İmâmi'l-Buhârî*, çev. Abdul'alim b. Abdul'azim el-Bestevî, Mekke: Dâru'l-alemi'l-fevâid, 1422, II, 607 vd.; Abdülganî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 144; İbrahim Canan, *Hadis Usulü ve Târîhi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s. 178-179. Ayrıca bk. Ögüt, "Buhârî-Fıkıh İlmindeki Yeri", VI, 375; Ali Bardakoğlu, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, Kayseri 1996, s. 206.

132 Ali Bardakoğlu, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", s. 205. Krş. Abdülganî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 140; Mustafa Bakır, "Buhârî'nin Sahihindeki 'Kitâbü'l-Hiyel'i Hakkında Bazı Mülahazalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, Erzurum 1991, s. 59-79.

133 Bardakoğlu, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", s. 210.

134 İsmail Lütfi Çakan, *Anahatlarıyla Hadis*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s. 132. krş. Abdülganî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 145; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 47-48; Abdussettar eş-Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, Dımeşk: Dâru'l-kalem, 2007/1428, 284-285.

135 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1983/1403, XII, 412, 417; a.mlf., *Târîh*, XIX, 252; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 419; Muhammed b. Abdilkerim İbn Ubeyd, *Tahrîcu'l-ehâdisil-merfû'ati'l-müsnedeti fi kitâbi't-târîhi'l-kebir li'l-İmâmi'l-Buhârî*, Ümmül Kura, ed-Da'va ve usulü'd-din 1991/1412, I, 34.

istihrac etmiş, uyumlarına göre onları bablara ayırmıştır. Ahkâm ayetlerine önem vermiştir. Nevevî de onun istinbata yöneldiğini ifade etmiştir. ‘Buhârî’nin fikhî bab başlıklarındadır’ sözü onun hakkında meşhur olmuştur.” Yine İbn Hacer, Buhârî’yi fikhü’l-hadisın imamı olarak tanıtmıştır.¹³⁶ Buhârî’nin fikhî yönü muasırlarının da dikkatini çekmiş ve takdirlerini celbetmiştir. Nu’aym b. Hammâd, “Muhammed b. İsmâîl, bu ümmetin fakihidir.” demiş, Bûndar olarak tanınan Muhammed Beşşâr ise Buhârî hakkında “Fakihlerin efendisi” ifadesini kullanmıştır.¹³⁷ Dârimî de, “Ben Haremeyn’de, Hicaz’da, Şam’da ve Irak’ta pek çok âlime rastladım. Onlar arasında çeşitli ilimleri, Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî kadar kendisinde cemedeni görmedim. O, hepimizden daha âlim, daha fakih ve ilim talebinde hepimizden daha ileridir.”¹³⁸ diyerek bu konudaki şahadetini ortaya koymuştur.

Buhârî’nin yaşadığı Buhara ve civarının tamamen re’y ekolü olarak bilinen Hanefî mezhebinin nüfuzu altında olduğu nakledilmiştir. Bu yüzden Buhârî, fakihlik sıfatını memleketindeki âlimlerden aldığı dersler ve kendi mütalâa ettiği kitaplar sayesinde kazanmıştır. Ancak daha sonra hadis ilmi ile iştigali ağır basmış ve fikhî tamamen hadislerle dayalı olarak ortaya koymaya gayret etmiştir.¹³⁹

Ashâb-ı hadis re’y, kıyas ve içtihadı kaçınmayı prensip edinmişlerdir. Buhârî de *el-Câmi’u’s-sahih*’te re’y, içtihad ve kıyası zemmeden başlıklar koymuş olmakla beraber onun daha sonraki bablarda kıyas yoluyla delillerden hüküm çıkarmaya müspet baktığı görülmektedir.¹⁴⁰ İlk bakışta kıyas ve re’y aleyhtarlığı gibi görünen bu tavrını, eleştirinin muhatabı olarak hukuki bir ekol olarak Hanefîleri değil, “akıl ekseninde vahiy” telakkisiyle hareket eden itikadî ekolleri kastettiği ifade edilmiştir.¹⁴¹ Yani Buhârî, genel olarak Ehl-i hadisın akidesine bağlı olduğu ve kıyası kabul etmediği halde naslarda sınırları çizilen bir akıl yürütmeyi caiz görür. Nitekim aklî dengesini kaybetmiş bir sarhoşun sarf ettiği

136 İbn Hacer, *Hedy’u’s-sârî*, s. 10; a.mlf., *Takrib*, s. 468; Muhammed Cemaleddin el-Kâsımî ed-Dimeşki, *Hayatü’l-Buhârî*, thk. Mahmud el-Arnaut, Beyrut: Dâru’n-nefâis, 1992, s. 38-39. Ayrıca bk. Abdülganî, *el-İmâmu’l-Buhârî*, s. 140.

137 Hatib, *Târih*, II, s. 336, 344; İbn Hacer, *Tehzib*, IX, 44.

138 Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahih*, thk. Şu’ayb el-Arnaût vd., I, 19 (muhakkikin girişi); İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşki eş-Şâfiî, *Târihu Medineti Dimeşk*, thk. Muhibiddin Ebî Said Ömer el-Umeri, Beyrut: Dâru’l-fikr; ts., LII, 83-89; İbn Hacer, *Tağlîku’t-ta’lik alâ Sahihî’l-Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahman, Amman: el-Mektebü’l-İslâmî, 1985/1405, V, 410; Canan, *Hadis Usulü ve Tarihi*, s. 176; Ayrıca bk. S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara: DİB, 1991, s. 450; Ögüt, “Buhârî-Fıkıh İlmindeki Yeri”, VI, 375.

139 Eren, *Buhârî’nin Sahih’i ve Hocaları*, s. 13.

140 Buhârî, “İtisâm”, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 21, 22.

141 Ali Akyüz, “İmâm Buhârî’nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, yl. 2003, sy. 11, s. 174. Ayrıca bk. Abdülganî, *el-İmâmu’l-Buhârî*, s. 141-142; Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 59.

sözlerin hukukî bir değer taşımadığına hükmetmesi de onun akla verdiği değeri gösteren bir delil olarak kabul edilmiştir.¹⁴²

Buhârî'nin Ehl-i rey'e bakışı ve fikhî yönüyle ilgili değerlendirmeleri aktarıldıktan sonra onun Ehl-i re'y olmakla tenkit edilen râvilere karşı tavrına geçilebilir. Aşağıda Ehl-i re'y olmakla tenkit edilen râvilere örnekler verilerek Buhârî'nin bu râviler hakkındaki değerlendirmeleri nakledilecektir.

1. Rebi'a b. Ebû Abdurrahman (ö. 139/756):¹⁴³ Re'y ile fetva verdiği için tenkit edilmiştir.¹⁴⁴ Buhârî ise bu tenkide itimat etmemiş ve *el-Câmi'u's-sahîh*'te ondan rivayet etmiştir.¹⁴⁵

2. Muhammed b. Abdullah el-Müsenna: Buhârî'nin kadîm şeyhlerindedir ve sikadır.¹⁴⁶ Re'yi benimsediği için Ehl-i hadis tarafından zayıf görülmüştür. Buhârî yine bu taz'ife itibar etmemiş ve *el-Câmi'u's-sahîh*'te ondan rivayet etmiştir.¹⁴⁷

3. Esed b. Amr Ebû'l-Münzir el-Beceli: Ehl-i re'ye nispet edilmekle birlikte zayıf olduğu da nakledilmiştir.¹⁴⁸ Buhârî'nin bu râviden rivayet etmediği tespit edilmiştir.

4. Abdurrahman b. Yûnus b. Hâşim Ebû Müslim (ö. 225/839): "el-Müstemli"¹⁴⁹ nisbesi ile meşhurdur.¹⁵⁰ Sadûk olmakla birlikte re'y ehli olması dolayısıyla ta'n edilmiştir.¹⁵¹ Buhârî'nin Abdurrahman'dan iki hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁵²

5. Said b. Süleyman ed-Dabî (ö. 225/839):¹⁵³ Sika hâfiz olmakla birlikte Ahmed b. Hanbel, halku'l-Kur'an mihnesinde takiiyeyle icabet etmesi nedeniyle onu tenkit etmiştir. Mezkûr râvinin pek çok rivayetinin olduğu, Buhârî'nin de

142 Bk. Zehebî, *Târîh*, XIX, 255; Tacuddin Ebî Nasr Abdülvehhâb Ali b. Abdilkâfi es-Sübki, *Tabakâtu's-Saifiyyeti'l-kubrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabî, 1413/1992, II, 222; Yusuf Şevki Yavuz, "Buhârî-Akâide Dair Görüşleri", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 372.

143 Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 286-287.

144 Zehebî, *Mizân*, III, 68.

145 Bk. Buhârî, "İlim", 28.

146 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 305; İbn Hacer, *Lisân*, VII, 365.

147 Bk. Buhârî, "Zekât", 38; "Şirket", 2.

148 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 49; a.mlf., *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*, (Nesâi'nin *ed-Duafâ'sı* ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406, s. 24; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 337.

149 Müstemli, imla eden hocanın söylediklerini tekrarlayarak uzakta olanlara iletme görevini ifa eden kişilere denir. Büyük muhaddisler için bu görevi yerine getiren birçok kişi "müstemli" olarak tanınır. Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 225

150 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 369.

151 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, 303; Zehebî, *Mizân*, IV, 331.

152 Buhârî, "Vudû", 40; "Cezâu's-sayd", 25.

153 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 481.

ondan doğrudan beş, Muhammed b. Abdurrahîm vasıtası ile üç hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁵⁴

Yukarıdaki değerlendirmelere göre Buhârî'nin adâlet ve zabt cihetiyle sağlam olmaları durumunda Ehl-i re'y olmakla tenkit edilen râvilerden az da olsa rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Yani Buhârî'ye göre Ehl-i re'y'den olmanın rivayetleri terk ettirecek kadar tek başına ağır bir cerh sebebi sayılmadığı söylenebilir. Yukarıda zikredilen râviler arasında Buhârî'nin sadece Esed b. Amr'dan rivayet etmemesinin sebebinin ise, onun zayıf olarak tenkit edilmesidir denilebilir.

f. İcâzet ya da Vicâdeyle Hadis Alma ile İrsal ve Tedlîs Gibi Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râviler

Sahâbeden itibaren hadislerin nasıl alınıp nakledildiği başka bir ifadeyle “öğrenim ve öğretim yolları” rivayetin keyfiyeti tabiriyle ifade edilmiştir. Hadisleri usulüne uygun olarak hocadan öğrenmeye tahammül, talebeye öğretmeye de edâ denilmektedir. İkisi birlikte tahammülü'l-ilm kavramıyla ifade edilir.¹⁵⁵

Hadis münekkitleri, rivayetlerin değerlendirilmesinde hadisin semâ yoluyla alınmasına son derece önem vermişlerdir. Bu amaçla râvilerin hadisleri araştırılmış ve semâ ile alınan hadisler, diğerlerinden tefrik edilmiştir. Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*'inin tahammülü'l-ilm ayırdığı kısmında, birçok muhaddis tarafından kabul edilmesi sebebiyle semâyı izah etmeye gerek görmemiştir.¹⁵⁶ Yine aynı eserde Buhârî şunları kaydetmiştir: “Muhaddisin ‘haddesenâ’, ‘ahberenâ’ ve ‘enbeenâ’ sözü” hakkındaki babda bize Humeydî dedi ki: ‘İbn Uyeyne’ye göre bu lafızların hepsi aynıdır. İbn Mesûd, “haddesenâ Resûlullah” demiştir.¹⁵⁷

“Semi'tu” (سمعت) sigası hadisin semâ yoluyla alındığını gösteren bir tahdis ifadesidir. Âlimlerin çoğunluğu, “semi'tu” lafzını semâ metoduna delâlet etmesi bakımından “haddesenâ ve ahberenâ” lafızlarından üstün tutmaktadır. Çünkü bu siga diğer rivayet metotları için kullanılmadığı gibi tedlis amacıyla da zikredilmemiştir.¹⁵⁸ Bununla birlikte İbnü's-Salâh “haddesenâ” ve “ahberenâ”

154 Buhârî, “Vudû”, 33. Bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 575; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 208-209. Buhârî'nin re'ye başvurup da kendisinden rivayette bulunduğu bazı râviler için ayrıca bk. Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 38.

155 Zeynuddin Ahmed bin Ahmed Abdillatif ez-Zebîdî, *Sahîh'i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, ter. Ahmed Naim, Ankara: DİB Yayınları, 1987, s. 13, (Mukaddime), s. 399; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 385; Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 73, 74, 75.

156 Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 1996, s. 65.

157 Buhârî, “İlim”, 4. Ayrıca bk. Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *el-İlmâ' ila ma'rifeti usuli'r-rivâye ve takyidi's-semâ*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2009, s. 30.

158 Hatib, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Medine ts., s. 284; Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 400-402

lafızlarını “semi’tu” lafzından bir yönden üstün görmüştür. O da “semi’tu” sigasında hocanın talebeye hadis rivayet ettiğine ve hitap ettiğine dair bir delil olmadığıdır. Diğer iki sigada ise, talebeye hitap ettiğine ve kendisine rivayette bulunduğuna yönelik bir delil vardır.¹⁵⁹ Ancak muhaddislerin çoğunluğunun, istilâh bakımından Arap dili uzmanlarına tabi olarak yukarıda zikredilen tabirler arasında bir fark görmeyerek hepsini aynı manada kullanmaya başladıkları ifade edilmiştir.¹⁶⁰

Buhârî, sahâbenin bu lafızları Hz. Peygamber’den işittikleri rivayetler için kullanmış olduklarını delil göstererek bunun semâya delalet ettiğini söylemiştir. Buhârî *et-Târihu’l-kebîr*’de semâ konusuna önem vermiştir.¹⁶¹ *et-Târihu’l-evsat*’ta da bir rivayeti naklettikten sonra “Muttalib’in Ebû Hureyre’den, Muhammed’in de Muttalib’den semâsı bilinmiyor. Bu nedenle bununla delil getirilmez.” demiştir.¹⁶²

el-Câmi’u’s-sahîh’te de bazı rivayetlerde bu konuyla ilgili olarak tartışmalar vardır. Mesela *el-Câmi’u’s-sahîh*’te Mesrûk’un Ümmü Rumân’dan semânın olup olmaması hakkında bir ihtilaf olduğu ve bu nedenle rivayetin isnadının munkatı olduğu ifade edilmiştir: “Muhammed b. Sellâm—İbn Fudayl—Husayn (ö. 136/751)—Şakîk b. Seleme (ö. 82/627)—Mesrûk (ö. 62/647): Âişe’nin annesi Ümmü Rûmân’a sordum...”¹⁶³ Aynı bu rivayetin senedi hakkında ihtilaf edildiğini söylemiştir. Bir görüşe göre munkatıdır. Diğer bir görüşe göre Mesrûk’un Ümmü Rûmân’dan rivayeti mürseldir. İbn Sa’d ve Ebû Hassan ez-Ziyâdi, Ümmü Rûmân’ın hicretin altıncı senesinde Hz. Peygamber hayattayken öldüğünü kaydeder. Buna göre Mesrûk’un ondan semâ söz konusu değildir.¹⁶⁴ Dolayısıyla Mesrûk’un rivayeti munkatı olur. Ebû İshak el-Harbî ve Ebû Nu’aym ise Mesrûk’un ondan işittiğini söylemişlerdir. Ayrıca Aynî, Hatîb’in Mesrûk’tan “Ümmü Rûmân’a soruldu” şeklinde nakledildiğini belirterek sihhate en uygun olanın bu olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁵

159 İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 135.

160 Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İstanbul: İFAV 2009, s. 64-65; Hâlid b. İbrahim b. Süleyman er-Rûmî, *Menhecu’l-İmâmi’l-Buhârî fi Sahîhihi*, Riyad: Dâru kunûz İşbilyâ, 2015/1436, s. 49.

161 Bk. Taş, *Buhârî’nin Cerh-Ta’dil Metodu*, s. 40; a.mlf., “Bazı Eserleri Çerçevesinde Buhârî’nin Ricâl İlmindeki Yeri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yl. 21, sy. 1, Elazığ 2016, s. 218-224.

162 Buhârî, *et-Târihu’l-evsat*, thk. Teyzir Sa’d Ebû Haymed, Riyad: Mektebetu’r-rüşd, 2008/1429, I, 293.

163 Buhârî, “Ehâdisü’l-Enbiya”, 19.

164 Buhârî, Mesrûk’un Ümmü Rumân’dan işitip işitmediği hakkında bir bilgi vermemiştir. Bk. *et-Târihu’l-kebîr*, V, 346-347.

165 Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu’l-kârî şerhu Sahîh-i Buhârî*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Beyrut: Dâru’l-kütübîl-ilmiyye, 1421/2001, XV, 385. Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Yavuz Köktaş, *Fethu’l-Bârî ve Umdetu’l-Kârî’nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, İstanbul: İSAM, 2009, s. 98-99; Mehmet Bilen, *İbn Hacer’in Buhârî Savunusu*, Ankara: Ankara

Burada Buhârî'nin geliştirmiş olduğu bir yöntemden bahsetmek önem arz etmektedir. Buhârî'nin râvilerin arasında semân sabit olması durumunda “سمع” (işitti) lafzını kullandığı, sabit olmaması durumunda ise “عن” (‘an) lafzını kullandığı tespit edilmiştir. Muan‘an bir rivayetin muttasıl sayılabilmesi için râvinin müdellis olmaması ve “an” lafzıyla kendisinden rivayette bulunduğu kişi ile likasının (karşılaşmasının) mümkün olması şarttır. Muhaddisler bu hususta ittifak olduğunu belirtmişlerdir.¹⁶⁶ Çünkü bir rivayet tedlis yapan bir kişi kanalıyla ve “an‘ane” ile geliyorsa münekkide göre o rivayet müdellestir. Lika ve semânın varlığına delalet edecek destekleyici başka deliller sabit olmadıkça senedin ittisaline hükmedilmez.¹⁶⁷ Yapılan değerlendirmelerde Buhârî'nin *el-Câmi‘u’s-sahih*’inde müdellis râvilerden an‘ane ile naklettiği rivayetler semâ gibi kabul edilmiştir. Çünkü Buhârî'nin rivayetleri titizlikle seçtiği ve Hafs b. Gıyâs örneğinde olduğu gibi onun A‘meş‘ten an‘ane ile naklettiği hadisler gibi müdellis râvilerin semâ ile naklettiklerine vakıf olduğu ya da mütâbî‘i bulunan hadisleri *el-Câmi‘u’s-sahih*’ine aldığı belirtilmiştir.¹⁶⁸ İbn Hacer de A‘meş‘in hadisinde Buhârî'nin Hafs’a itimat ettiğini ifade etmiştir. Zira Hafs, A‘meş‘in semâ ile tasrih ettiği ve tedlis yaptığı rivayetleri birbirinden tefrik etmiştir.¹⁶⁹ Ayrıca semâ konusunda hassas davranan Buhârî gibi muhaddisler, müdellis bir râvinin güvenilir ve “haddesenâ” ve “semi‘tu” ifadelerinin de vehim ve hatadan uzak olmasına dikkat etmişlerdir. Ancak bu şekildeki semâ ifadelerine itibar edilmiştir. Nitekim tedlis yapmakla tenkit edilmiş olan ve “Ben Zührî‘den hiçbir şey işitmedim” diyen Haccâc b. Ertât‘ın “Zührî‘ye soru sordum” ifadesi Buhârî‘ye nakledilince Buhârî bunu reddetmiştir.¹⁷⁰

Tahammül ve edâ yollarından bir diğeri olan kıraat, talebenin bizzat şeyhe okuması veya başkasının okuduğunu işitmek suretiyle hadisi almasıdır. Bu metotta talebenin kitaptan veya ezberinden okuması, şeyhin de söz konusu hadisi ezberinden veya elindeki yazılı nüshadan takip etmesi arasında fark

Okulu Yayınları, 2013, s. 292-295.

166 Hatib, *el-Kifâye*, s. 361-362; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 61; İbn Hacer, *Taghlik*, V, 427; İbn Dakikül‘id, *el-İktirâh*, s. 20. Ayrıca bk. Abdullah Aydınlı, “Muan‘an”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 326; Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 151-153; Ali b. el-Medîni’nin bu şekilde bir metot geliştirdiği, Buhârî’nin de hocasından bunu aldığı hakkında bk. Âziz Reşid Muhammed ed-Dânî, *Üsûsü’l-hüküm ale’r-ricâl hatta nihayeti’l-karni’s-salisi’l-hicri*, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2006/1427, s. 129.

167 İbn Dakikül‘id, *el-İktirâh*, s. 20; Ahmed Abdulcebbar, *Menhecu nakdi’l-hadis inde’l-İmâmi’l-Buhârî min hilâli kitâbihi’t-Târîhi’l-evsat* (yüksek lisans tezi, 2004), Külliyyetu’d-dirâsâti’l-ulyâ, el-Câmi‘âtu’l-Ürdüniyye, s. 52; Hâyik, *el-İmâmu’l-Buhârî*, s. 139; Rûmî, *Menhec*, s. 47.

168 Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, II, 370; Tehânevî, *Kavâ‘id fi ulûmi’l-hadis*, tah. Abdulfettâh Ebû Guddu, Beyrut: Mektebû’l-matbu‘âti’l-İslâmiyye, 1984/1404, s. 405.

169 İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 566.

170 Ebû Saïd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *Câmi‘u’t-tahsil fi ahkâmi’l-merâsil*, thk. Hamdî Abdülmecid es-Silefi, Beyrut: Âlemu’l-kütüb, 1986/1407, s. 160.

yoktur. Talebenin okuduğunu şeyhe arz etmesi sebebiyle muhaddislerin çoğu kıraata arz da demişlerdir.¹⁷¹

Âlimlerin çoğunluğuna göre semâ ile kıraat aynıdır.¹⁷² Hadisin aslına uygun olarak naklinde bazı istisnalar¹⁷³ dışında semâ ve kıraatın en uygun metotlar olduğunda hadis âlimleri arasında ihtilaf bulunmamaktadır. Bu sebeple hadis öğrencileri elde ettikleri hadisleri semâ ve kıraat metotlarından biriyle alırken öncelikle rivayet hakkı bulunan hadis hocasından almaya gayret etmişlerdir. Ancak hadis âlimleri arasında sözü edilen iki metottan amaca uygunlukta hangisinin daha öncelikli olduğunu, semânın kıraata tercih edilmesi gerektiğini ileri sürenler olduğu gibi söz konusu iki metodu aynı seviyede kabul eden âlimler de bulunmaktadır.¹⁷⁴ Ancak ilk üç asırda hadislerin aslına uygun olarak naklinde amacı gerçekleştirecek en isabetli metodun semâ olduğu genel kabul görmüş ve muhaddislerin çoğu tarafından tercih edilmiştir. Hadis münekkitleri de rivayetlerin değerlendirilmesinde, hadisin semâ yoluyla alınmasına son derece önem vermişlerdir. Bu amaçla râvilerin hadisleri araştırılmış ve semâ ile aldıkları hadisler diğerlerinden ayırt edilmiştir.¹⁷⁵

Buhârî, “İlim” bölümünde “Muhaddise kıraat ve arz” hakkında bir babla bu konuya temas etmiştir. Hasan Basrî, Süfyân es-Sevrî ve Mâlik kıraatın caiz olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da Dımâm b. Sa’lebe hadisiyle âlime yapılan kıraate delil getirmişlerdir.¹⁷⁶ Aynî’ye göre kullanımı açısından Buhârî, “kıraat” ve “arz” arasında bir fark görmemektedir. Atıf harfi tefsiridir.¹⁷⁷ Abdullah b. Mûsâ, Süfyân’dan nakletmiştir: “Muhaddise bir hadis okuduğunda (şayet sen bunu dinliyorsan) ‘bu muhaddis bize haber verdi’ demende bir sakınca yoktur. Ebû Âsım’ın Mâlik ve Süfyân’dan şunu naklettiğini işittim: Âlime olan kıraat ile âlimin kıraati eşittir.”¹⁷⁸

İbn Hacer bu konuda şöyle demektedir: “Kıraat ve arz arasında umum husus şeklinde bir farklılık bulunduğundan, Buhârî bunları “ve” bağlacı ile bağlamıştır. Çünkü hadis öğrencisinin hadisi okuması (kıraat), arz ve diğer yollardan daha geneldir. Arz yalnızca kıraat yolu ile olur. Çünkü arz, hadis öğrencisinin hocasının huzurunda ona veya başkasına hadis arz etmesi ile olur. Bu kıraatten daha özeldir. İlk dönem âlimlerinin kimi yalnızca hocanın öğrencilerine anlattığı

171 Kâdî İyâz, *el-İlmâ*; s. 31; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 406.

172 Kâdî İyâz, *el-İlmâ*; s. 31.

173 Bu konudaki istisnalar hakkında bk. Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 61.

174 Bu konudaki farklı görüşler için bk. Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 62-66.

175 Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 77.

176 Buhârî, “İlim”, 6.

177 Aynî, *Umdetu’l-kârî*, II, 24.

178 Buhârî, “İlim”, 6. Ayrıca bk. Kâdî İyâz, *el-İlmâ*; s. 31.

hadislere itibar eder, öğrencinin hocasına okuduğu hadisler ise itibar etmezdi. Bu sebeple Buhârî, bunun caiz olduğuna dair bir başlık açarak bu başlık altında Hasan-ı Basrî'nin "Âlime hadis okumakta bir sakınca yoktur" sözünü aktarmıştır. Yine Süfyân-ı Sevrî ve Mâlik'ten isnadlı olarak bunların âlimden işitme ile ona okumayı eşit saydıklarını rivayet etmiştir."¹⁷⁹

Edâ ve tahammülün dördüncü yolu münâveledir. Münâvele şeyhin, rivayetine izin vereceği bir kitabı öğrencinin eline vermesidir.¹⁸⁰ Buhârî, münâvele ile yapılan rivayeti caiz görmektedir. O "İlim" bölümünde, "Münâvele ve ilim ehlinin ilmi yazarak farklı bölgelere göndermesi konusunda zikredilenler" babında bu konuyu delillendirmektedir. Hz. Osman'ın mushafları çoğaltarak farklı bölgelere göndermesi ve Hz. Peygamber'in komutanlara yazdığı mektuplar bu deliller arasındadır.¹⁸¹

İbn Hacer bu hadisi şu şekilde açıklamaktadır: "İmâm Buhârî, semâ ve arz konusunu temellendirdikten sonra cumhur tarafından muteber görülen hadis tahammül yollarını ele almıştır. Münâvele de bunlardan biridir. Münâvele, hocanın öğrencisine (içinde hadislerin bulunduğu bir) kitap vererek, 'Bu benim falancadan işittiğim rivayetlerdir' veya 'Bu benim yazdığım kitabımdır, bunu benden rivayet et.' demesi suretiyle olur. Arz-ı münâvele öğrencinin (içinde hadislerin bulunduğu) bir kitabı hocasına getirmesidir. Çoğunluk bu şekilde rivayeti caiz görmüştür."¹⁸²

Mükâtebe ise şeyhin kendi işittiği hadislerinden bir kısmını yakında veya uzakta olan bir kimseye yazıp göndermesi anlamında bir terimdir.¹⁸³ Buhârî'nin bab başlığındaki "İlim ehlinin ilmi yazması"¹⁸⁴ ifadesi mükâtebeyi caiz gördüğünü göstermektedir. Mükâtebe de hadis tahammül yollarından birisidir. Mükâtebe hocanın kendi el yazısı ile hadis yazması veya yazısına güvendiği bir kişiye yazdırması, ardından bunu kontrol ederek daha sonra öğrencisine göndermesi ve bunu rivayet etmesine izin vermesidir.¹⁸⁵ Buhârî, münâvele ile mükâtebeyi eşit kabul etmiştir.¹⁸⁶

Hadis rivayetinde yaygın olmamakla birlikte yukarıda zikredilen bu

179 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 179-180. Ayrıca bk. Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 406-407.

180 Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 34-35; Salahattin Polat, "Münâvele", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 572.

181 Bk. Buhârî, "İlim", 7; Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 433.

182 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 185-186.

183 Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 34-35.

184 Buhârî, "İlim",³⁹.

185 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 173; Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 441.

186 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 186.

metotlar dışında i'lâm,¹⁸⁷ vasiyet¹⁸⁸ ve vicâde¹⁸⁹ de kullanılmıştır. Ancak münekkit muhaddisler, mezkûr metotların tashif ve hatalara sebep olması nedeniyle râvilerin bu nevi rivayetlerini tespit etmiş ve sahih olmadığını açıklamışlardır.¹⁹⁰ Buhârî de bu usullerden tahammül yolu olarak bahsetmemektedir.¹⁹¹

Bu tahammül metotlarından bir diğeri olan icâzet ise semâ ya da arz durumu olmaksızın bir hadisçinin rivayet ettiği hadislerin tamamını veya bir kısmını öğrencinin rivayet etmesine izin vermesidir.¹⁹² Bazı muhaddisler farklı gerekçelerle bu yolla hadis rivayetini kabul etmemişlerdir. Ancak cumhur icâzet yoluyla rivayeti caiz görmüştür.¹⁹³ Buhârî'nin muayyen icâzetle yapılan rivayetin sahih olduğunu benimsediği, onun münâvele hükmünde olduğu ifade edilmiştir. Mutlak icâzet, i'lâm, vasiyyet ve vicâde gibi diğer tahammül yolları ise rivayet asrından sonra müteahhir ulemanın bir genişletmesi olarak görülmüştür.¹⁹⁴ İbn Hacer de Buhârî'nin münâvele, mükâtebe, vicâde ve vasiyet konusunda mutlak icâzeti caiz görmediğini ifade etmiştir.¹⁹⁵

Yine "kale" lafzı da değişik hadis öğrenim metotlarına işaret için kullanılan bir sigadır. Semâ, kıraat, münâvele, icâzet ve vicâde metodu ile rivayet edilen hadisler için kullananlar olduğu gibi söz konusu rivayet lafzı, hadisin kaynağına işaret etmek maksadıyla da kullanılmıştır.¹⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî sözü edilen lafız hakkında sigayı kullanan râviye göre hareket edilmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Yani râvi semâdan başka metotla rivayette bulunmuyorsa sözü edilen siga bu râvi hakkında "haddesenâ" ile eşit düzeydedir. Eğer râvi hem semâ hem de diğer metotlarla hadis alıyorsa, semâ yoluyla aldığı kesinleşmedikçe hadisiyle ihticâc edilmez.¹⁹⁷ İbnü's-Salâh'a göre bu lafız, kesinlik ifade eden sigalardandır ve

187 Hadis rivayet usullerinden biridir. Bk. Mücteba Uğur, "İ'lâm", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 72; Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, s. 73-74.

188 Hadis tahammül yollarından biridir. Bk. Halit Özkan, "Vasiyet", *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 555-556.

189 Hadis alma yollarından biridir. Bk. Halit Özkan, "Vicâde", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 100.

190 Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 79.

191 Buhârî *et-Târihu'l-kebir*'de vicâde yoluyla elde ettiği bir rivayeti nakletmektedir. Bk. III, 338; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 85.

192 Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 421; Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 70.

193 Hatîb, *el-Kifâye*, s. 316; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 151 vd.; Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafî, *Tedribu'r-râvi fi şerhi takribi'n-Nevevi*, thk. İrfân el-Aşşâ, Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1993/1414, s. 221.

194 İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 507; Kâfi, *Menhec*, s. 175.

195 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulkadir Şeybe el-Hamd, Riyad: Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1421, I, 188.

196 Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 97-99; Hüseyin Akgün, *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014, s.70.

197 Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 168 (Hatîb, *el-Kifâye*, s. 326'dan naklen).

sadece sıhhati sabit olmuş hadisleri isnadsız olarak rivayet ederken kullanılır. O, hadisçilerin bu lafzı çoğunlukla müzakere esnasında işittiklerine delâlet için kullandıkları görüşündedir.¹⁹⁸

Buhârî'nin ise her nerede “قال لي فلان” (bana falan kişi dedi) demiş ise maksadı arz ve münâvele vuku bulduğunu haber vermek olduğunu Ebû Ca'fer Ahmed b. Hamdân en-Nisabûrî iddia etmiş ise de¹⁹⁹ bu ifadeler çoğunlukla müzakere esnasında semâ'an hadisi almaya hamledilmiştir. Bazıları bunları ta'lik addetmiş, İbn Mende ise icâzete hamletmiştir.²⁰⁰ İbn Hacer, İbn Mende'nin bu lafzı icâzete hamletmesinin kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Çünkü Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahih*'te “kale li” (bana dedi) şeklindeki ifadelerinin *el-Câmi'u's-sahih* dışındaki başka eserlerinde “haddesenâ” şeklinde geçtiği görülmüştür.²⁰¹ Aynı durumun *et-Târîhu'l-kebir* için de geçerli olduğu yapılan araştırmalar sonucu tespit edilmiştir.²⁰² Yine Buhârî bu şekildeki tabirleri mütâbaat, şevâhid ve mevkûf hadisler için kullanmıştır. Buhârî'ye göre bu tabirler icâzet, münâvele veya mükâtebe anlamına geliyorsa râvinin herhangi bir açıklama yapmadan “haddesenâ” demesi caiz olmazdı.²⁰³

Buhârî'nin sözü edilen sigayı kullanımı hakkında Fuad Sezgin ise şu bilgiyi vermektedir: “Buhârî'nin münhasıran bu tabiri, kitaplarının rivayetini almamış olduğu fakat kendileriyle bir müddet temasta bulunduğu şeyhlerinin kitaplarından nakletmek istediği zaman kullandığını, yakın bir temas gösteren bir zamirin *kâle*'ye ilavesiyle, kendisiyle bu şeyh arasında vaktiyle bu hadisi ihtiva eden kitap üzerinde bir nevi müzakere vuku bulduğuna işaret etmek istediğini anlamak mümkündür.”²⁰⁴ Ahmet Yücel de Fuad Sezgin'in değerlendirmesine ilâve olarak, hadisin hangi metotla alındığını değil de kime izafe edildiğini ifade etmek ve Resûlullah'a ait merfû hadis olduğunu göstermek için de kullanıldığını ifade etmiştir.²⁰⁵

Buhârî kendine göre sahih sayılması için aradığı şartlara sahip olmakla birlikte hadisin ifade ettiği fikhî manadan dolayı istishâd ve mütâbaat maksadıyla almak zorunda kaldığı hadisleri mu'allak olarak zikretmiştir.²⁰⁶ Ebû'l-Abbâs

198 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 68-70, 103.

199 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 70.

200 Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 440; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 254.

201 İbn Hacer, *Tağlik*, II, 10; a.mlf., *en-Nüket*, II, 601.

202 İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 251; Ahmed, *Menhec*, s. 35.

203 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 188; a.mlf., *Tağlik*, II, 10; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 254.

204 M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956, s. 129.

205 Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 91-92.

206 Ebû Zekeriyya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *Mâ temessu ileyhi hâcetu'l-kâri li Sahih'i İmâmi'l-Buhârî*, thk. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, ts., s. 51; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 10; Hüseyinî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 94.

el-Kurtubî (ö. 656/1258) Buhârî'nin kitabında ancak müsned ve sahih olarak bildiği hadisleri ta'lik olarak rivayet ettiğini ifade etmiştir. Ancak Buhârî kitabının aslından olan hadislerin taşıdığı şart ile bu şartları taşımayan hadisler belli olsun diye onları mu'allak olarak bırakmıştır.²⁰⁷

Buhârî özellikle bab başlıklarında, bazı hadisleri sahâbe ve sonraki nesillerden olan âlimlerin sözlerini, isnadsız olarak çokça zikretmiştir. Eserde bin üç yüz kırk bir mu'allak hadis yer almıştır. Bu mu'allak rivayetler eğer cezm²⁰⁸ sigasıyla nakledilmişse, Buhârî'ye göre bu rivayetler sahihtir. Temriz²⁰⁹ sigası ile aktarılmış ise Buhârî bu rivayetler hakkında sıhhatine dair bir hüküm belirtmemiştir.²¹⁰ İbnü's-Salâh kesinlik ifade eden siga ile rivayet edilmeyenlerin sıhhatine hükmedilemeyeceğini ve bunların Buhârî'nin şartını taşımadığını ifade etmiştir. Çünkü bu sigaların daha çok zayıf hadisler için kullanıldıklarını belirtmektedir. Cezm sigası ile nakledilen hadislerin ise *el-Câmi'u's-sahih*'in şartlarına uygun olduğunu ve isnadında kopukluk bulunmadığını, Buhârî'nin bu tür hadisleri mu'allak olarak rivayet etmesinin hadisi *el-Câmi'u's-sahih*'in başka bir yerinde muttasıl olarak rivayet etmesinden ya da başka sebeplerden kaynaklandığını ifade etmiştir.²¹¹ Bazı münekkitler tarafından Buhârî'nin bu tasarrufu eleştirilmiş, bazı âlimler ise bu eleştirilere cevap vermişlerdir. Buhârî bu şekildeki hadislerden yüz altmış dışındakilerin senedlerini başka bablarda muttasıl olarak zikretmiştir. Yine İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik* adlı eserinde mu'allak rivayetlerin muttasıl senedlerini bir araya getirmeye çalışmıştır.²¹²

Hadis tahammül ve edâ yolları hakkında bazı bilgiler ile Buhârî'nin bu metotlar hakkındaki değerlendirmelerini bu şekilde zikrettikten sonra aşağıda Buhârî'nin, irsâl yapması ya da semânın olmaması gibi nedenlerle tenkit edilen râviler ile bunlara ait değerlendirmelere ve Buhârî'nin bu râvilerden rivayet edip etmediğine dair bazı örnekler vermek istiyoruz:

207 Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısri el-Minhâcî ez-Zerkeşi eş-Şâfiî, *en-Nüket 'âlâ mukaddimeti İbnü's-Salâh*, tah. Zeynel'abidin b. Muhammed Belâ Ferîc, Riyad: Mektebetu advâu's-selef, 1998/1419, I, 253.

208 Hadisi başkasına naklederken kullanılan ve onun hocadan muteber bir yolla alındığını kesin olarak gösteren kalıp ifade sîğadır. Bk. Abdurrahman b. İbrâhim el-Humeysi, *Mu'cemu ulûmi'l-hadisi'n-nebevî*, Cidde: Dâru İbn Hazm, ts., s. 84; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 55; Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 51.

209 Hadisin hocadan muteber bir yolla alınmış olduğunu kesin olarak göstermeyen ve çoğunlukla meçhûl fiillerle yapılmış olan edâ sîğasıdır. Zayıf hadisler bu tür sîgalarla rivayet edilirler. Bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 402; Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 316.

210 İtr, *Menhec*, s. 375-377; Abdülganî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 187.

211 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 24-25, 68.

212 Nevevî, *Mâ Temessu*, s. 52, 91, 92; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 21, 659; Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahih", *DİA*, İstanbul 1997, VII, 115-116; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 117 vd.

1. Evs b. Abdullah er-Rib'î Ebû'l-Cevzâ (ö. 183/799):²¹³ İrsalyapması sebebiyle tenkit edilmiştir. Münekkitler tarafından sika olduğu nakledilmiştir.²¹⁴ İbn Adî *el-Kâmil* adlı eserinde Buhârî'nin onun hakkındaki tenkidini şöyle açıklamaktadır: "Yani o İbn Mesûd, Âişe ve bu ikisi dışındakilerden işitmemiştir."²¹⁵ Buhârî'nin Evs'ten bir rivayet tahrir ettiği tespit edilmiştir.²¹⁶

2. Sümâme b. Abdullah el-Ensârî (ö. ? 110/728): Ahmed b. Hanbel, Nesâî, İclî tevsik etmiştir.²¹⁷ Enes'in "Sadâkât" hakkındaki hadisinde semâ olmadığı ile ilgili olarak eleştirilmiştir. Buhârî onun Enes'ten semânın olduğunu ifade etmiştir.²¹⁸ Bu durumun hadisin sıhhatine bir zararının olmadığı belirtilmiştir. Bir grup muhaddis de onunla ihticâc etmiştir.²¹⁹

3. Hakem b. Nafi' el-Hımsî (ö. 222/836): Sika olduğu nakledilmiştir.²²⁰ Bazıları Şu'ayb b. Ebû Hamza'dan semâ hakkında tenkit etmiştir. Buhârî ise Şu'ayb'dan semâ ettiğini belirtmiştir.²²¹ Münâvele ya da mücerret izin olduğu da söylenmiştir. Fadl b. Gassân, Yahya b. Maîn'den şunu aktarmaktadır: "Ben Ebû'l-Yemân'a Şu'ayb hadisi hakkında sordum. Onun münâvele olmadığını söyledi."²²² Ebû Zür'a er-Râzî de Ebû'l-Yemân'ın Şu'ayb'dan sadece bir hadis işittiğini ifade etmiştir. İbn Hacer ise şöyle demiştir: "Eğer bu sahihse icâzetle rivayetin sıhhatine delildir. Ancak "Ahberenâ" (أخبرنا) lafızlarının hepsinde bunu söylüyorsa böyledir."²²³ Zehebî, "Hakem b. Nafi'"nin Şu'ayb'den icâzetle beraber naklettiği rivayetler ile *Sahîhayn* sahipleri sika ve itkanından dolayı ihticâc etmişlerdir." demiştir.²²⁴ *el-Câmi'u's-sahîh*'te iki yüz yetmiş üç rivayetin olduğu, bunların yedisi hariç diğerlerinin de Şu'ayb'dan aktardıkları olduğu tespit edilmiştir.²²⁵ Şu'ayb'dan nakillerinin hepsi de Zühri'den naklettiğidir. Kırk sekiz rivayeti ise Ebî'z-Zinâd'dandır.²²⁶

213 Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 16.

214 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 304-305; Ebî'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Ma'rîfetu's-sikat*, thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevî, ts., I, 237; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 116.

215 İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 411.

216 Buhârî, "Tefsîr" (Necm Süresi), 2; Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 102; Bâcî, *et-Ta'dil*, I, 398; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 558.

217 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 466; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 96; İclî, *Ma'rîfe*, I, 261; İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî, *Târihu esmâi's-sikât mimmen nukile anhumu'l-ilm*, nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Kuveyt 1984, s. 53.

218 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 177.

219 Zehebî, *Mizân*, II, 94-95; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 561.

220 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 194; İclî, *Ma'rîfe*, I, 313.

221 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 344.

222 Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 198-199; Bâcî, *et-Ta'dil*, I, 530; Mizzi, *Tehzib*, VII, 146 vd.

223 İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 567; a.mlf., *Tehzib*, II, 379-380.

224 Zehebî, *Mizân*, II, 348-349.

225 Bk. Buhârî, "Bed'ul-vahy", 1; "İmân", 41.

226 Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 198-199; Bâcî, *et-Ta'dil*, I, 530; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 178-179.

4. Abdullah b. Muhammed b. Ebû'l-Esved el-Basrî (ö. 223/837): Sika ve hâfız olup *el-Câmi'u's-sahîh*'te yirmi rivayetinin bulunduğu tespit edilmiştir.²²⁷ Buhârî'nin Abdullah'ın küçükken Ebû Avane'den semâıyla ilgili olarak rivayetlerini tahrir etmekten kaçındığı belirtilmiştir.²²⁸

5. Halâs b. Amr el-Hicrî (ö. ?): Münekkitler tarafından tevsik edilmiştir. Mürsel rivayetinin olduğu da söylenmiştir. Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel'den onun Ebû Hureyre'den işitmediğini nakletmiştir.²²⁹ Onun Buhârî'deki rivayetinin Muhammed b. Sîrîn'le birlikte mukârin olarak iki hadis olduğu tespit edilmiştir.²³⁰

6. Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/863): Sika hâfız olarak değerlendirilmiştir. Mesleme b. Kâsım, Ali b. el-Medîni'nin onu tenkit ettiğini ifade etmiştir. O Yezîd b. Zürey'den olan rivayetlerinde ta'n edilmiştir.²³¹ Buhârî de onun Yezîd b. Zürey'den hadis işittiğini ifade etmiştir.²³² Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'teki Amr b. Ali'den naklettiği rivayetlerde onun Yezîd b. Zürey'den bir şey tahrir etmediği tespit edilmiştir.²³³

7. Kabîsa b. Ukbe el-Kûfî (ö. 215/830): Sadûk olmakla birlikte bazen muhalefet etmiştir. Firyabî, onu Süfyân es-Sevrî'nin yanında küçükken gördüğünü söylemiştir.²³⁴ Buhârî, onun Süfyân es-Sevrî ve Mûs'ir'den hadis işittiğini ifade etmiştir.²³⁵ Buhârî'nin onun Süfyân es-Sevrî'den naklettiği hadisleri tahrir ettiği görülmektedir. Başka hadis imamlarının da söz konusu rivayetleri nakletmede ona muvafakat ettiği ve mezkûr râvinin bazı rivayetlerinin de mütâbaatının olduğu zikredilmiştir.²³⁶

8. Ahmed b. İsa b. Hassân el-Mısırî (ö. 243/857): Sadûk olmakla birlikte bazı semâ'ında tenkit edilmiştir.²³⁷ Buhârî, İbn Vehb'den hadis işittiğini belirtmiştir.²³⁸ *el-Câmi'u's-sahîh*'te dört rivayetinin olduğu tespit edilmiştir.²³⁹ Onun bazı semâi

227 Bk. Buhârî, "Ezân", 126; "Hac", 75. Ayrıca bk. Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 179-181.

228 İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 6; a.mlf., *Hedyu's-sârî*, s. 589; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 179-181.

229 İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 255; Zehebî, *Mizân*, II, 448.

230 İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 570; a.mlf., *Tehzib*, III, 152-153. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzib*, VIII, 364 vd.; Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 871; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 577.

231 Mizzî, *Tehzib*, XXII, 162 vd.; İbn Hacer, *Tehzib*, VIII, 70-71; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, X, 232-233.

232 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 355.

233 Buhârî, *Vudû'* 35. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 546-547; Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1104; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 193.

234 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 126-127; Zehebî, *Mizân*, V, 465.

235 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VII, 177.

236 Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 621; Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1206-1207; Mizzî, *Tehzib*, XXIII, 481 vd.; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 184-185.

237 Zehebî, *Mizân*, I, 268-269; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 97.

238 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 6.

239 Buhârî, "Hac", 2, 78; "Umre", 11; "Tefsîr", (Ahkâf Sûresi) 2.

hakkındaki eleştirileri Buhârî'nin reddettiği belirtilmiştir.²⁴⁰

Yukarıdaki değerlendirmelere göre Buhârî, eda ve tahammüldeki bazı kusurlar dolayısıyla tenkit edilen râvilerin rivayetlerini seçerek almış, râvinin tenkit edilen hususlarından kaçınmıştır. Yine Buhârî'nin bazı münekkithlerin bir kısım râviler hakkındaki tenkitlerine katılmadığı da görülmektedir. Yani Buhârî söz konusu bu râvilerle ilgili olarak içtihat ederek bir değerlendirmede bulunmuş ve bu değerlendirmeye göre de *el-Câmi'u's-sahîh*'te asıl, ta'lik ve makrûn olarak rivayet etmiştir.

Bu başlık altında tedlis nedeniyle tenkit edilen râviler de bulunmaktadır. Bu nedenle Buhârî'nin tedlis konusundaki tavrına da genel hatlarıyla işaret edilecektir. Tedlis, sözlükte “bir şeyin kusurunu gizlemek”²⁴¹ anlamında terim olarak, “Râvinin görüşmediği ya da görüştüğü halde kendisinden hadis işitmediği hocasından işittiği zannını uyandıracak biçimde rivayette bulunması” demektir. Tedlis yapan râviye müdellis, tedlisle rivayet edilen hadise müdelles denir.²⁴² Şu'be tedlisi yalanın kardeşi olarak zikretmiştir. İbnü's-Salâh, Şu'be'nin bu ifadesini ifrat olarak kabul etmiş ve bunun tedlisten sakındırmak ve nefret ettirmek için söylenmiş mübalağalı bir ifade olduğunu belirtmiştir.²⁴³ Vekî' b. Cerrâh ise tedlisin önemli bir illet, ciddi bir kusur olduğunu ifade sadedinde, “Elbisede bile tedlis helal değildir. Hadiste nasıl olur?” demiştir. Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'e göre tedlis, sahibinin bütün hadislerinin reddedilmesine sebep olan yalancılık değildir. Zira müdellisin “عن فلان” yani “falandan nakledildiğine göre” ifadesi yalan değil, sadece kendisinden hadis işitilen kimsenin gizlenmesidir.²⁴⁴ Kısaca tedlis, hadiste ittisalın olmadığını gösteren önemli bir illettir. Ancak tedlis, bir şekilde râvinin rivayetlerine zarar verse de yalan olarak kabul edilmediği için râvinin güvenilirliğini tamamen ortadan kaldırmamakta, müdellisin tedlis yapmadığı diğer rivayetleri kabul edilmektedir.²⁴⁵ Nitekim Velid b. Müslim hakkında “Tedlisi çok yapmakla birlikte sikadır” değerlendirmesi yapılmıştır.²⁴⁶

240 İbn Hacer, *Tehzib*, I, 56-57; Dâ'ür, *Şuyûh*, s. 202-205.

241 Abdulkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2014/1435, s. 197; İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfrikî, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru-sadr, ts., VI, 86; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmi el-Hüseynî ez-Zebidî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdülkerim el-Azbâvî, Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî, 1965/1385, XVI, 84.

242 İbn Dakîkûl'id, *el-İktirâh*, s. 20; Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 163; Bünyamin Erul, “Tedlîs”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 262.

243 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 74-75; İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşkî, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Nüreddîn İtr, Dâru'l-melâh, I, 357.

244 İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 356-357.

245 Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 184; Halil İbrahim Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, İstanbul; Elif Yayınları, 2015, s. 107.

246 İbn Hacer, *Takrib*, s. 584.

Buhârî, hakkında tedlisle ilgili en ufak bir şüphe olan şahısları terk ettiğini kendisi ifade etmiştir.²⁴⁷ Bu bağlamda Buhârî'nin tedlis ile suçlanamayacağı, tedlisten en uzak kişilerden birinin de Buhârî olduğu ifade edilmiştir.²⁴⁸

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*'de tedlis yapan bazı kişileri zikretmiş ve onlardan rivayet etmemiştir. Örnek verecek olursak Rebî' b. Subeyh Ebû Hafs el-Basrî hakkında Ebû'l-Velîd dedi ki: "Rebî' tedlis yapmamıştır. Mübârek ondan daha çok tedlis yapmıştır."²⁴⁹ Ali b. Gurâb Ebû'l Hasan el-Fezârî el-Kûfi hakkında Ahmed b. Hanbel onun tedlis yaptığını söylemiştir.²⁵⁰

Buhârî'nin tedlise karşı tavrı bu şekilde olmakla birlikte kaynaklarda tedlis yapmakla bilinen râvilerle karşı Buhârî'nin değerlendirmeleri ve bu râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etme durumu ile ilgili olarak aşağıdaki tablo hazırlanmıştır:

No	Râvinin Adı	Buhârî'nin Değerlendirmesi	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790) ¹	Yahya b. Saîd'den "Onun görmediğini" söylemiştir. ²	Rivayet etmiştir. ³
2	Abdulvehhâb b. Atâ el-Haffâf ⁴	"ليس بالتوي عندهم" ⁵	<i>Halku ef'âli'l-ibâd</i> 'da rivayet etmiştir. ⁶
3	Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî (ö. 195/810) ⁷	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸	Rivayet etmemiştir.
4	Amr b. Abdullah Ebû İshâk (ö. 127/744) ⁹	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁰	Rivayet etmiştir. ¹¹
5	Hafs b. Gıyâs el-Kûfi (ö. 194/810) ¹²	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹³	Rivayet etmemiştir. ¹⁴
6	Hammâd b. Üsâme (ö. 201/816) ¹⁵	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁶	Rivayet etmiştir. ¹⁷
7	Hişâm b. Hassân (ö. 147/764) ¹⁸	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁹	Rivayet etmiştir. ²⁰
8	Hişâm b. Urve (ö. 146/763) ²¹	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ²²	Rivayet etmiştir. ²³

247 Hatîb, *Târîh*, II, 346; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 400; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 77; Mübârekpûri, *Sîret*, II, 583; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 255.

248 Hatîb, *Târîh*, II, 25; Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., I, 15 (muhakkikin girişi); İbn Kayyim el-Cevziyye Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyûb ez-Zürâi ed-Dimaşki el-Hanbelî, *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi's-şeytân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Kahire: Mektebetu dâru't-turâs, 1961, I, 277; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 255.

249 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 242-243.

250 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 291-292.

9	İkrime b. Ammâr ²⁴	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ²⁵	Ta'lik olarak rivayet etmiştir. ²⁶
10	Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) ²⁷	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ²⁸	Rivayet etmiştir. ²⁹
11	Muhammed b. Amr b. Alkame (ö. 144/761) ³⁰	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ³¹	Rivayet etmiştir. ³²
12	Saïd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773) ³³	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ³⁴	Rivayet etmiştir. ³⁵
13	Sâlim b. Ebû'l-Ca'd (ö. 197-198/813) ³⁶	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ³⁷	Rivayet etmiştir. ³⁸
14	Yezid b. Ebû Ziyâd ³⁹	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁴⁰	Rivayet etmemiştir. ⁴¹
15	Zekeriyya b. Ebû Zâide (ö. 148/765) ⁴²	Yahya el-Kattân'ın "ليس به بأس" dediğini nakletmiştir. ⁴³	Rivayet etmiştir. ⁴⁴

Tablo: Tedlis Yapmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler ve Buhârî'nin Değerlendirmesi
(E.N.:Tablo içindeki notlar, makale sonunda verilmiştir.)

Tabloya göre kaynaklarda tedlis yapmakla tenkit edilmiş râviler hakkında Buhârî bazen münekkitler tarafından yapılmış diğer tenkitleri aktarmış bazen de kendisi bir değerlendirmede bulunmuştur. Bununla birlikte onun herhangi bir değerlendirme yapmadığı da görülmektedir. Buhârî bu şekilde değerlendirdiği râvilerden bazen *el-Câmi'u's-sahih*'te rivayet etmiş, bu rivayetlerin bir kısmı ta'lik olarak tahrir edilmiştir. Bazen de Buhârî bu râvilerden *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı *el-Câmi'u's-sahih* dışındaki diğer eserlerinde rivayet etmiştir. Buhârî'nin tedlis yapan râvilerle karşı durumu şöyle özetlenmiştir:

1- Buhârî, tedlisle tenkit edilen bazı kişilerden hadis tahrir etmiştir. Bu durum tedlîsin, rivayetin reddedilmesine ve adâletin zedelenmesine sebep olacak bir cerh olmamasını gerektirir.

2- Buhârî, bu râvilerden ta'lik ve istişhâd babından tahrir etmiştir.

3- Buhârî, bazı müdellislerden asıl hadislerde de ihticâc babından tahrir etmiştir. Ancak bu durum ya semâsının tasrih edilmesiyle, ya mütâbaat nevinden ya da müdellislerin sikalardan tedlis yapmasıyla gerçekleşmiştir.²⁵¹

Sonuç

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahih* adlı eserine sadece sahih rivayetleri aldığı yani adâlet ve zabt şartlarına haiz râvileri titizlikle seçerek onlardan hadis naklettiği

251 Bk. İbn Receb, *Şerhu ilel*, II, 751; Tehânevî, *Kavâ'id*, s. 159; Kâfi, *Menhec*, s. 206; Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, s. 114-116. Ayrıca bu konuda yapılmış bir araştırma için bk. Avvâd el-Halef, *Rivâyâtü'l-müdellisin fi Sahîhi'l-Buhârî*, Dârû'l-beşâiri'l-İslâmiyye, ts.; Kâfi, "et-Tahkik fi't-tihâmi'l-İmâmi'l-Buhârî bi't-tedlis", y.y., ts., s. 45-59.

malumdur. Ayrıca senedde kopukluk olmaması gibi hadisin olmazsa olmaz şartları arasında yer alan özelliklerin Buhârî'nin ricâle ilgili eserlerinde önemle üzerinde durulan konular olduğu da bilinmektedir. Bununla birlikte *el-Câmi'u's-sahih*'in ricâlinin zabt açısından aynı mertebede olmadığı görülmektedir. Söz konusu râvilerin bir kısmı hâfız ve sika, bir kısmı ise bu râvilerin altındaki tabakalardadır.

Buhârî'nin tenkit edilen râvilerine karşı yapılmış değerlendirmeler şöyle özetlenebilir: Buhârî, tenkit edilen hocalarından rivayetleri seçerek almıştır. Bu bağlamda o ricâl, cerh-ta'dîl ve ilelül'l-hadis ilimlerinde otorite olması neticesinde bu ilimlerden yararlanarak büyük bir tetkik ve araştırma sonucu râvilerini ve rivayetlerini seçerek tahrir etmiştir. Buhârî'nin tenkit edilen hocalarından rivayetlerindeki tercihi, onları seçmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bu rivayetlerin sikaların rivayetine muvafakatı ya da hadisin aslının meşhur/ma'rûf olması gibi hususlar örnek olarak zikredilebilir. Buhârî tenkit edilen hocalarından rivayetlerinde ihticâc da etmiştir. Buhârî'nin râvi hakkındaki o tenkidin sahih olmadığını düşündüğü ya da bu tenkidin râvinin adâlet ve zabtına etki etmediği söylenebilir. Yine Buhârî'nin râvinin tenkit edildiği hususun zıddına rivayetler naklettiği böylece o râvideki töhmetin ortada kalkmasını ya da söz konusu töhmetin râvi hakkında doğru olmadığını düşündüğü de belirtilmiştir. *el-Câmi'u's-sahih*'te tenkit edilen bu seksen kişinin çoğunun, Buhârî'nin görüştüğü, beraber olduğu, dolayısıyla durumlarını iyi bildiği kendi hocaları olduğu, onların rivayetlerine muttali olduğu, bu rivayetlerin iyisini kötüsünü ayırdığı da nakledilmiştir.

Buhârî'nin tenkit edilen râvilerden rivayet hususundaki metodu ise bu râvilerden ta'lik ve mütâbaat rivayet etmek, o konudaki âli isnadı elde etmek, en sika râvilerin söz konusu râviden rivayet etmesi ile en sahih isnada (esahhül-esânid) ulaşmak, garib ve ferd rivayetlerden kaçınmak şeklinde de özetlenebilir. Diğer bir husus ise Buhârî'nin tenkit edilen hocalarından rivayeti de genel olarak azdır. Bu râviler ile *Kütüb-i Sitte* imamları da ihticâc etmiştir.

Buhârî'nin râvileri hakkında tenkitler olmasına rağmen bu tenkitlerle ilgili klasik ve çağdaş dönemde yapılan araştırma ve değerlendirmelere göre onun *el-Câmi'u's-sahih* adlı eserine atfedilen ilmî payenin haklı olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu muhalled eseri diğer hadis külliyatından ayıran özellik, başta musannifinin hadis ilminde uyulması gereken şartlara en üst seviyede riâyet etmesi, titiz olması ve ihtiyatı elden bırakmaması ve bunun sonucunda da onda tenkit ve problemlerin daha az olmasıdır.

TABLOYA AİT NOTLAR

- 1 Süyûtî, *Kitâbu Esmâi'l-müdellesin*, thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan en-Nassâr, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1992/1412, s. 66; Sıbt İbnü'l-Acemî eş-Şafî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellesin*, thk. Yahya Şefik, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1406/1986, s. 36. Ayrıca bk. Nihat Dalgın, "İbn Lehîa", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 159; Muhammed Eslem Muhammed Ekber Ali, "İbn Lehîa ve hukmu rivâyatihî 'inde'l-muhaddisin", *Savtu'l-ümme*, 1430/2008, s. 58-59.
- 2 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, V, 182-183.
- 3 Mizzî, *Tehzîb*, XV, 502;
- 4 Süyûtî, *Esmâ*, s. 74. Yahya b. Maîn "sika", "يكتب حديثه", "لا بأس به", demiştir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 399; Mizzî, *Tehzîb*, XVIII, 512-513.
- 5 Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 80.
- 6 İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 398.
- 7 Süyûtî, *Esmâ*, s. 72; Sıbt İbnü'l-Acemî, Ebü'l-Vefa İbrahim b. Muhammed b. Halil eş-Şafî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellesin*, thk. Yahya Şefik Hasan Beyrutî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1986/1406, s. 38.
- 8 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, V, 347.
- 9 Süyûtî, *Esmâ*, s. 77. Diğer değerlendirmeler için bk. İclî, *Ma'rife*, II, 179; İbn Hacer, *Lisân*, VII, 326.
- 10 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VI, 347-348.
- 11 Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1100; Kelabâzî, *el-Hidâye*, II, 544.
- 12 Süyûtî, *Esmâ*, s. 42; Sıbt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn*, s. 22; İbn Hacer, *Kitâbu Ta'rif ehli't-takdis bi merâtibi'l-mevsûfine bi't-tedlis*, thk. Ahmet b. Ali el-Mübârekî, Riyad 1993/1414, s. 79-80. Hafs, hadis münekkitlerince sika kabul edilmekle birlikte tedliste bulunmakla da itham edilmiş, ömrünün sonlarına doğru hâfızasının zayıfladığı ve bu dönemde rivayet ettiği hadislerin ihtiyatla karşılanması gerektiği belirtilmiştir. Bk. Saffet Köse, "Hafs b. Gıyâs", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 118.
- 13 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 370.
- 14 Kelabâzî, *Ricâl*, I, 181; Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 512.
- 15 İbn Sa'd "كان ثقة مأمونا كثير الحديث يدلس" (sika, me'mûn, tedlis yapmış), İclî ve İbn Hibbân *es-Sikât*'ta zikretmişlerdir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 3-4; Mizzî, *Tehzîb*, VII, 222-223.
- 16 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 28.
- 17 Bk. Buhârî, "İlim", 20.
- 18 Süyûtî, *Esmâ*, s. 98. Diğer değerlendirmeler için bk. İclî, *Ma'rife*, II, 328; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 54-56.
- 19 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 197-198.
- 20 Bk. Buhârî, "Hayz", 12.
- 21 Süyûtî, *Esmâ*, s. 100. Ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, "Hişâm b. Urve", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 155-156.
- 22 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 193-194.
- 23 Bk. Buhârî, "Bed'ül-vahy", 2.
- 24 Süyûtî, *Esmâ*, s. 75; Sıbt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn*, s. 43. Diğer değerlendirmeler için bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 378; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 10-11; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 233; İclî, *Ma'rife*, II, 144.
- 25 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 50.

- 26 Buhâri, "Edeb", 73. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzib*, VII, 232; Mizzi, *Tehzib*, XX, 263.
- 27 Süyûtî, *Esmâ*, s. 94. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbrahim Hatiboğlu, "Ma'mer b. Râşid", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 552-554.
- 28 Buhâri, *et-Târîhu'l-kebir*, VII, 378-379.
- 29 Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 817;
- 30 Süyûtî, *Esmâ*, s. 105. Diğer değerlendirmeler için bk. Cûzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 141; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 377;
- 31 Buhâri, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 191-192.
- 32 Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 732; İbn Hacer, *Tehzib*, IX, 333.
- 33 Süyûtî, *Esmâ*, s. 50; Sibt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn*, s. 26. İbnü'l-Medîni, tanınmış sika âlimlerin rivayet ettiği hadislerin altı muhaddisin elinde bulunduğunu, bu hadisleri onlardan on iki kişinin devraldığını söylemekte ve İbn Ebû Arûbe'yi bu on kişi arasında zikretmektedir. Hâfızasının zayıfladığı vefatından önceki yıllar dışında rivayetlerinde güvenilir kabul edilen İbn Ebû Arûbe'yi Yahya b. Said el-Kattân, Yahya b. Maîn, Ebû Zür'a er-Râzî, Nesâî, İbn Hibbân ve İbn Adî sika olarak nitelendirmektedir. Hocası Katâde gibi onun da gizli bir kaderî olduğu ileri sürülmüşse de dâî olmadığı veya bu inancından daha sonra vazgeçtiği dikkate alınarak bu açıdan tenkit edilmemiştir. Ancak tedlîs yapması sebebiyle eleştirilmiş, isnad tedlîsi yaparak rivayet ettiği hadisler zayıf sayılmıştır. Sahîhâyn'da yer alan rivayetlerinin hâfızasının zayıflamasından önceki döneme ait olduğu bilinmektedir. Bk. Mehmet Ali Sönmez, "İbn Ebû Arûbe", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 421.
- 34 Buhâri, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 504-505.
- 35 Bk. Buhâri, "Şirket", 5. Ayrıca bk. Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1228.
- 36 Süyûtî, *Esmâ*, s. 50; Sibt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn*, s. 25. İbn Hibbân *es-Sikât*'ta zikretmiş, İbn Sa'd da sika olduğunu söylemiştir. Bk. İbn Hacer, *Tehzib*, III, 373-374.
- 37 Buhâri, *et-Târîhu'l-kebir*, IV, 107.
- 38 Buhâri, "Vudû", 8.
- 39 Süyûtî, *Esmâ*, s. 108. Diğer değerlendirmeler için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 265; İclî, *Ma'rife*, II, 364.
- 40 Buhâri, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 333.
- 41 İbn Hacer, *Tehzib*, XI, 287; Mizzi, *Tehzib*, XXXII, 135.
- 42 Süyûtî, *Esmâ*, s. 48; Sibt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn*, s. 24. Ebû Zür'a Zekerîyya hakkında "صويلح" (hadisi delil olarak kullanılabilir) olmakla birlikte tedlîs yaptığını söylemiştir. Bk. İbn Hacer, *Tehzib*, III, 288; Mizzi, *Tehzib*, IX, 359. Sika olması hakkında bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 334; İclî, *Ma'rife*, I, 370.
- 43 Buhâri, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 421.
- 44 Buhâri, "Fedâilu Ashâbi'n-nebi", 6; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 623.

KAYNAKÇA

- Akyüz**, Ali, "İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansımaları", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, yl. 2003, sy. 11, s. 161-176.
- Âşikkutlu**, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi: Cerh ve Ta'dil İlmi*, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 1997.
- Atuv**, Muhammed Evlâd, *Mustalâhatu'l-cerh ve't-ta'dil ve tatavvuruha't-târîhiyyu fi't-turâsi'l-matbu'î li'l-İmâmi'l-Buhârî ma'a dirâsetin mustalâhiyyetin*, Fas: Dâru's-selâm, 2013/1434.
- Aydınli**, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2009.
- A'zamî**, Muhammed Ziyaurrahman, *Dirâsât fi'l-cerh ve't-ta'dil*, Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1995/1415.
- Bâcî**, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî, *et-Ta'dil ve't-tecrih limen harrece anhu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Ahmed Libzar, y.y., ts.
- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fî, *el-Câmi'u'l-müsnedi's-sahîhi'l-muhtasar min umûri Resûlillâhi sallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih*, thk. Şu'ayb Arnaût vd., Beyrut: er-Risâletu'l-âlemiyye, 1432/2011.
- Kitâbu't-Târîhi'l-kebir*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts., I-IX.
- Kitâbu't-Târîhi'l-kebir*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2008/1429, I-IX.
- et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr Sa'd Ebû Haymed, Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 2008/1429, I-V.
- Kitâbu'd-Duafâi's-sâğîr*, (Nesâî'nin *ed-Duafâ'*sı ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406.
- Dâ'ûr**, Müyesser Receb Muhammed, *Şuyûhu'l-Buhârî el-mütekellem fihim fi'l-Câmi'i's-sahîh dirâseten nakdiyyeten tahliliyyeten* (doktora tezi, 2010), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye.
- Dayhan**, Ahmet Tahir, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler* (yüksek lisans tezi, 1995), DEÜSBE.
- Demirel**, Hârûn Reşit, İbn Hacer'in *Takrîbu't-Tehzîb*'de Buhârî'nin Bid'at ehli Olmakla Cerh Edilen Râvilerinden Bahsetmesi ve *Hedyu's-sârî*'de (Mukaddime) Müdafası, *EKEV*, c. II, sy. 3 (Kasım 2000), s. 29-59.
- Ebû Gudde**, Abdulfettâh, *Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım, İstanbul: İnsan yayınları, 2015.

- Eren**, Mehmet, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Konya: Nükte Kitap, 2003.
- Hammâde**, Faruk, *el-Menhecû'l-İslâmî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Riyad: Dâru't-taybe, 1997/1418.
- Hatîb**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medinetu's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2001/1422, I-XVII.
el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye, Medine ts.
- Hatiboğlu**, İbrahim, "Ma'mer b. Râşid", *DÎA*, Ankara 2003, XXVII, 552-554.
- Itr**, Nureddin, *Menhecu'n-nakd fi ulûmi'l-hadis*, Dîmeşk: Dâru'l-fıkr, 1997.
- İbn Adî**, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1984/1404, I-VII.
- İbn Dakîkul'îd**, Takiyyuddîn, *el-İktirâh fi beyâni'l-ıstılâh*, Dâru'l-meşâri', 2006/1427.
- İbn Ebî Hâtîm**, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1953/1372, I-IX.
- İbn Hacer**, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Nüzhetu'n-nazar fi tavdihi nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-vataniyye.
Hedyu's-sâri mukaddimetu fethi'l-bâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî, Dîmeşk: Dâru'l-feyhâ, 2000/1421.
Tehzibu't-tehzib, thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, ts., I, 371.
Kitâbu Ta'rif ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfine bi't-tedlîs, thk. Ahmet b. Ali el-Mübârekî, Riyad 1993/1414.
- İbn Hibbân**, *Kitâbu's-Sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, Dâiretu'l-me'arifi'l-Osmaniyye, 1973/1393, I-X.
Kitâbu'l-Mecrûhin mine'l-muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-metrûkin, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dârul-ma'rife, 1992/1412, I-III.
- İbn Receb el-Hanbelî**, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dîmaşkı, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Nüreddîn Itr, Dâru'l-melâh, I-II.
- İbn Şâhin**, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi's-sikât mimmen nukile anhumu'l-ilm*, nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Kuveyt 1984.
- İbnü'l-Cevzî**, Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-*

metrûkîn, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdı, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1986/1406, I-III.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetu İbnü's-Salâh*, thk. Nüreddîn Itr, Dimeşk: Dâru'l-fıkr, 2012/1433.

Kâfi, Ebû Bekr, *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi tashihi'l-ehâdisi ve ta'lîliha min hilâli'l-Câmi'i's-sahih* (yüksek lisans tezi, 2000/1421), Beyrut: Dâru İbn Hazm.

Kandemir, M. Yaşar, "Hişâm b. Urve", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 155-156.

Karahan, Abdullah, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, Bursa: Sır Yayıncılık, 2005.

Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fi ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fi Câmi'i'h*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1987/1407, I-II.

Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalim b. Muhammed Eminillâh es-Sihâlevî, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l cerh ve't-ta'dil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Beyrut: Mektebetu matbu'âtî'l-İslâmiyye, 2004/1425.

Temel Hadis Meseleleri, çev. Harun Reşit Demirel, Konya: Hüner Yayınevi, 2014.

Melibârî, Hamza b. Muhammed, *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, çev. Muhittin Düzenli-Ayhan Ak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf, *Tehzibu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1994/1415.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillah, *İkmâlü tehzibi'l-kemâl*, nşr. Âdil b. Muhammed, Üsâme b. İbrahim, Kahire: el-Farûku'l-hadîse, 2001/1422, I-XII.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, (Buhârî'nin *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*'i ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406.

Özdemir, Veysel, "Buhârî'nin Meğâzî Rivayetlerinde Tesâhülünün Olup Olmadığı İle İlgili Değerlendirmeler", *EKEV Akademi Dergisi*, yl. 18, sy. 58, (Kış 2014), s. 395-453.

Polat, Salahattin, "İ'tibâr", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 455.

Râzî, Abdulkâdir, *Muhtârü's-sihâh*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2014/1435.

Sıbt İbnü'l-Acemî, Ebû'l-Vefa İbrahim b. Muhammed b. Halil eş-Şâfi, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdeellisîn*, thk. Yahya Şefik Hasan Beyrutî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1986/1406.

- Süyûtî**, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafîî, *Kitâbu Esmâi'l-müde'llisîn*, thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan en-Nassâr, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1992/1412.
- Şayi'**, Abdurrahman b. Süleyman, *el-Ehâdisulleti kâle fihâ'l-Îmâmi'l-Buhârî "lâ yutâbe'u aleyh" fi't-Târihi'l-kebîr* (yüksek lisans tezi, 1422), Mekke-i Mükerrerme: Câmi'atu Ümmi'l-Kura.
- Taş**, Mustafa, *Buhârî'nin Cerh-Ta'dil Metodu* (doktora tezi, 2016), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi SBE.
 "Bazı Eserleri Çerçevesinde Buhârî'nin Ricâl İlmindeki Yeri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yl. 21, sy. 1, Elazığ 2016, s. 207-245.
- Tehânevî**, Zafer Ahmed, *Yeni Usul-i Hadis*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, çev. İbrahim Canan, İzmir: Silm Matbaası, 1982.
- Turhan**, Halil İbrahim-Mustafa Taş, "Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râvileri İle İlgili Metodu", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2016), Rize, s. 69-116.
- Uğur**, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV., 1992.
Îmâm Buhârî, Ankara: TDV. Yayınları, 2005.
 "Cerh ve Ta'dil Yönünden Buhârî Râvileri", *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, 18-20 Haziran 1987, Kayseri 1996, s. 75-79.
- Umerî**, Muhammed Ali Kâsım, *Dirâsât fi menheci'n-nakd 'inde'l-muhaddisin*, Ürdün: Dâru'n-nefâis, 1420/2000.
- Yücel**, Ahmet, *Hadis Usûlü*, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2013.
- Zehebî**, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkı, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1990/1410.
Kitâbu Tezkireti'l-huffâz, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1954/1374, I-IV.
Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad, Şeyh Âdil Ahmed Abdulmecid, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1995/1416.
 "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'û resâil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Haleb: Mektebü'l-matbu'âti'l-İslâmiyye, 1990/1410.
el-Kâşif fi ma'rifeti men lehu rivâye fi'l-kütübî's-sitte, nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb-Muhammed Avvâme, Cidde: Müessesetu ulûmi'l-Kur'an, 1992/1413.